

TRIBAL

NATION

The Making of Soviet Turkmenistan

ADRIENNE LYNN EDGAR

Progres Fondy “**Tribal nation: the making of Soviet Turkmenistan**” kitabyňyň iki babyny Princeton University Press neşirýat gullugynyň rugsady bilen terjime etdi.

Giriş

TÜRKMENISTANDA TAÝPA, SYNPLANDYRMA WE MILLET

1991-nji ýylyň 27-nji Oktýabrynda Türkmen Sowet Sosialistik Respublikasy Sowet Soýuzyndan garaşsyzlygyny yglan etdi. Täze hökümet ýetmiş ýyllap Sowet hökümetiniň wagyz eden kommunistik düşüňjelerini ret edip, “Türkmen halkynyň taryhy, milli we medeni döp-dessurlarynyň hemme taraplaýyn ösüşini” güýçlendirmäge¹ ýardam etmeklige özüni borçlandyrdy. Garaşsyz Türkmenistanyň Prezidenti Saparmyrat Nyýazow atly öňki Kompartiýa býurokraty mundan beýläk özüni Türkmenbaşy ýa-da “Türkmenleriň ýolbaşçysy” hökmünde yglan etdi. Nyýazowyň döwlet gurluşy Sowet orak we çekijine derek hökümetiň milli nyşanlary bolan baýdak bilen gimni ornaşdyrdy, hem-de (Baýdak Baýramy we Garaşsyzlyk Baýramy ýaly) adaty häsiýetli, ýa bolmasa (Haly Baýramy we Gawun Baýramy ýaly)² käbir özboluşly häsiýetli täze baýramlary girizdi. Täze watansöýüjilik joşguny telewideniýede we jemgyýetçilik üşmeleşmelerinde ýygy-ýygydan eşidilip başlanan Türkmeniň milli kasamýnda öz beýanyyny tapdy:

Eziz Türkmenistan – ata Watanyň,

Gurban bolsun saňa bu janym-tenim!

Eger-de men saňa sähelçe şek ýetirsem, goý, meniň elim gurasyn!

Eger-de men saňa dil ýetirsem, goý, meniň dilim gurasyn!

Eger-de men Türkmenistan Watanyň, Türkmenistanyň
Prezidentine Dönüklik etsem, goý, meniň ömrüm kül bolsun!³

1 Cited in John Anderson, “Authoritarian Political Development in Central Asia: The Case of Turkmenistan,” *Central Asian Survey* 14, no. 4 (1995): 510.

2 Ibid., pp. 510-13; Annette Bohr, “Turkmenistan and the Turkmen,” in *The Nationalities Question in the Post-Soviet States*, ed. Graham Smith, 2d ed., pp. 355-56 (London and New York, Longman, 1996).

3 On the national oath, see Shahram Akbarzadeh, “National Identity and Political Legitimacy in Turkmenistan,” *Nationalities Papers* 27, no. 2 (June 1999): 275; Bohr, “Turkmenistan and the Turkmen,” pp. 355-56.

Bary-ýogy ýetmiş ýyl öň Türkmenistanda beýle güýçli milletparazçylygyň ýüze çykmagyna garaşylmaýardy. 1917-nji ýylda Bolşewikler häkimiýet başyna geçende, türkmenler dürli şiwelerde gepleýän, ýgy-ýgydan öz aralarynda söweşýän we azyndan baş aýry döwlet tarapyndan dolandyrylýan urug (genealogik) toparlaryna bölünen ýarym oturymly halk bolupdyr.

Aglaba köpüsi sowatsyz bolan türkmen halky ägirt uly we köplenç barmasy kyn bolan gurak sebitlere ýaýrap ýaşapdyrlar. Bu türkmen toparlarynyň özleriniň aslynyň birligini nygtaýandyklaryna garamazdan, olaryň ne anyk çäklendirilen territoriýalary, ne umumy syýasy guramalary, ne-de umumy bir dili ýa-da köpçülikleýin neşirýat we bilim medeniýeti bolupdyr, gysgaça aýdanymyzda, döwrebap döwlet gurluşyny alamatlandyryan hiç zatlary bolmandyr.

Eýsem, hiç döwleti bolmadyk dürli taýpalaryň toplумы görünişi ýaly garaşsyz, bitewi milli döwlete öwürän täsin sebäp nämekä? Ýakyn wagta çenli Günbataryň köp alymlary Sowet häkimiýetine “milletleri dargadyjy”, ýerli halkyň milli düşünjesini basýan, radikal merkezleşdirilen hökümet hökmünde garapdyrlar.⁴ Şeýle hem bolsa soňky onlarça ýylyň dowamynda taryhçylar Sowet häkimiýetiniň 1991-nji ýylda öz territoriýasynda emele gelen käbir döwletleriň döremeginde araçy bolandygyny tutanýerlilik bilen nygtaýarlar. Bir söz bilen aýdaňda, Sowet Soýuzy milletleri dörediji bolupdyr. Sowet hökümeti etnik aýratynlyklaryny göz önünde tutup we olaryň “milli medeniýetini” ýaýbaňlandyryp, territorial respublikalary gurmak bilen, özüniň köpsanly rusbolmadyk halklarynyň arasynda milli düşünje we milli döwlet bolmaklygyň esasyny terbiýeläp

4 This phrase is from Robert Conquest, *Stalin: Breaker of Nations* (New York: Penguin, 1991). See also Walter Kolarz, *Russia and Her Colonies* (Hamden, Conn.: Archon Books, 1967); Olaf Caroe, *Soviet Empire: The Turks of Central Asia and Stalinism*, 2d ed. (New York: St. Martin's Press, 1967).

ýetişdiripdir.⁵

1917-nji ýyla çenli Orta Aziýa ilatlarynyň döwrebap döwlet gurluşyndan uzak bolandygy sebäpli alymlaryň käbiri Sowet häkimiýetiniň “ýasama” milli respubliklary gurandygyny gözden gaçyrypdyrlar. Bu alymlar edil Ýewropanyň öňki koloniýalary bolan Ýakyn Gündogarda we Afrikada döredilen milli döwletlerinde bolşy ýaly, Orta Aziýanyň ilaty hem ýerli halklaryň aýratynlyklaryny we isleglerini örän az derejede göz önünde tutulyp, kolonizatorlary tarapyndan gurulan toslama döwletlerine ynandyrylandygyny tassyklaýarlar. Käbirleri bolsa bu ýurtlaryň Sowet Soýuzynyň dargamagy bilen pytrap gitjekdiklerini çaklapdyrlar, görlüp oturylsa, bu çaklamalar iş ýüzüne geçmändir.⁶ Şeýle-de bolsa, Orta Aziýa döwletleriniň Sowet häkimiýeti tarapyndan emele getirilendigi olaryň kanunylygy ýa-da mäkämligi babatda şübhe döretmeýär.

Soňky onlarça ýylyň dowamynda döwlet we milletparazçylyk hakyndaky ägirt köp kitaplarda nygtalyşy ýaly, ähli milletler “ýasama” ýa-da gurnamadyr; gadymy hadysa däl, organiki döreýiş däl, eýsem ol yzgiderli döretmegiň we aragatnaşygyň esasynda emele gelen “hyýaly jemgyýetdir”.⁷ Syýasy we etniki çäkler birmeňzeş bolmaly diýen düşüňjäniň özi täze dörän pikir bolup, köpçüligiň syýasata çekilmegi bilen baglanşyklydyr we käbir

5 Sowet Soýuzynyň millet gurujylygyna ynanan has irki we abraýly trarapdarlaryndan biri Ronald Grigor Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1993). Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939* (Ithaca: Cornell University Press, 2001); Yuri Slezkine, “The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism,” *Slavic Review* 53 (Summer 1994): 414-52; Francine Hirsch, “The Soviet Union as a Work-in-Progress: Ethnographers and the Category Nationality in the 1926, 1937, and 1939 Censuses,” *Slavic Review* 56 (Summer 1997): 251-78.

6 Helene Carrere d’Encausse, *The Great Challenge: Nationalities and the Bolshevik State, 1917-1930* (New York and London: Holmes and Meier, 1992): 177-79; Gerhard Simon, *Nationalism and Policy toward the Nationalities in the Soviet Union* (Boulder, CO: Westview Press, 1991), p. 43; Olivier Roy, *The New Central Asia: The Creation of Nations* (London: I. B. Tauris, 2000), pp. vii-viii, 3; Walker Connor, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy* (Princeton: Princeton University Press, 1984), pp. 302-3; Caroe, *Soviet Empire*, pp. xiv-xxiii.

7 Benedict Anderson, *Imagined Communities-. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London and New York: Verso, 1983).

tassyklamalara görä, häzirki zaman kapitalizmiň talabydyr. Edil Sowet Orta Aziýanyň milletleri ýaly, ýer ýüzündäki milletleriň aglaba köpüsi döwletleriň syýasaty we hereketi netijesinde emele gelipdir. E. J. Hobsbawmyň ýazyp geçişi ýaly, “Milletler döwleti we milletparazçylygy döretmeýär, gaýtam tersinedir.”⁸

Orta Aziýa milletleri babatynda täsin zat olaryň üstden gurlandygy däl-de, gurujylarynyň global proletar rewolýusiýasyny döretmäge synanyşýan sosialistik döwlet bolmagydyr. Hem pragmatik hem ideologik sebäplerden ötri, Bolşewikler özleriniň “millet meselesini” çözmekligiň iň gowy usuly – Sowet hökümetiniň çägendäki ýüzden gowrak Rus-bolmadyk etniki toparlaryna – erjellik bilen milletçilik düşünjesini öňe sürmeli diýen pikire gelipdirler. Merkezi Aziýa milletleriniň ýüze çykyş tizligi bilen hem üns çekipdir. Sowet häkimiýetiniň gös-göni netijesi hökmünde beýleki ýerlerde onlarça ýa-da ýüzlerçe ýyly alan döwlet gurmaklygyň ähli etaplary, ýagny – milli territoriýanyň we döwlet edaralarynyň döredilmegi, edebi diliň standartlaşdyrylmagy we köpçülikleýin bilim sistemasynyň emele getirilmegi – Türkmenistanda we onuň goňşy ölkelerde on ýyldan hem az wagtyň içinde amala aşyrylypdyr. Netijede, Sowetleriň bir milletli döwletleri gurmaklygy talapkärçilikli we köpugyrlý bolupdyr. Milli ýa-da imperial bolan täze döwletler köplenç, gadymy wagtlardaky ýaly, dagynyklygyň we aslyny örtmekligiň ýerine “umumylaşdyrılan toparlandyrmalary” döretmäge çalyşypdyrlar; bu manyda, Sowet häkimiýetiniň ilatyny etniki aýratynlyklaryna görä toparlara bölmäge synanyşmagy hem kadadan çykma däl. Emma, Sowet döwletiniň üýtgeşikligi, onuň rus bolmadyk çet ýerlerdäki halklar üçin bu täze milletleri aslyna görä toparlandyрма sistemasyny işläp taýýarlamaşydyr.⁹

1920-nji we 1930-njy ýyllar Sowet milli respublikalarynyň

8 E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), p. 10, chap. 1 and 3; Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Ithaca: Cornell University press, 1983), chap. 3; Thomas Hylland Eriksen, *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives* (London and Boulder, CO: Pluto Press, 1993), p. 104.

9 On the “totalizing” classification systems of colonial states, see Anderson, *Imagined Communities*, p. 184; on the comprehensive nature of Soviet nation-making, see Roy, *The New Central Asia*, p. vii.

döremegi üçin möhüm ýyllar bolupdyr. Bu döwürde Bolşewikler milli döwlet gurmak üçin juda uly işleri alyp barypdyrlar, şeýlelik bilen tötänden Rus bolmadyk sebitleri gelejekde garaşsyz döwlet bolan ýagdaýlarynda-da döwlet gurmaklary üçin ähli gerekli zatlar bilen üpjün edipdirler.¹⁰ Döwlet üçin iň esasy şert onuň anyk çäklendirilen serhediniň bolmagydyr we bu talaby Moskwa özüniň “millilik” syýasatynyň esasynda her respublika we sebite etniki toparlara görä çäk goýmak arkaly ýerine ýetiripdir. Administratiw gurluşyň talaplaryny respublikan hökümetiň we Kommunistik partiýanyň iýerarhiýalary tarapyndan ýerine ýetirilipdir, we bu bütin soýuza kiçeldilen görnüşde ýaýradypdyrlar. Täze döredilen milli döwletleriň birnäçesi “milli diliň” köpsanly ýerli şiweleriň ornuny tutmagy üçin çemeleşipdirler; Sowet häkimiýeti lingwistik standartlaşdyrmany goldapdyr, şeýle hem ene dillerinde neşirýaty çap edip we bilim berip, bu dilleriň kämilleşmegine ýardam edipdir. Millileşdirilen döwleti köpçüligiň adyndan dolandyrmak we “milli medeniýeti” güýçlendirmek üçin elita gerek; Sowet häkimiýeti ýerli halky partiýa we hökümete işe çekmek arkaly şeýle elitanyň döremegine getiripdir¹¹

Döwrebap ýurtlaryň döwlet gurma tagallalary elbetde diňe elita bolman, eýsem köpçüligi herekete geçirip, biperwaý şahslardan işeň we höwesli raýatlary emele getirmäge ymtylýar. Bu babatda hem Sowet häkimiýeti gol astyndaky sebitleri özgertmek üçin köp zat edipdir. Kommunistik Partiýanyň ýolbaşçylary özleriniň erjellik bilen ýetişdiren ýerli elitasynyň hyzmatdaşlygynda ýerli halkyň we rus bolmadyk jemgyýetleriň hökümeti goldamagy üçin her dürli usullardan peýdalanypdyrlar. Sowet wekilleri ýerli halklar bilen tanyşmak we öwrenmek üçin Soýuzyň çet böleklerine gidipdirler, oba mekdeplerini gurupdyrlar we ene dillerinde gazetleri çykarypdyrlar, şeýle hem halkyň gatnaşmagy we döwletiň dolandyrylmagy üçin jemgyýetçilik guramalaryny açypdyrlar. Olar ýerli döp-dessurçy aksakallaryň häkimiýetini tozduzmaklyga we köki dine we döp-dessurlara bagly bolan “ýabany” ýörelgelerini hem ýok etmeklige çalyşypdyrlar. Bularyň hemmesi täze gurulýan

10 Suny, *The Revenge of the Past*, pp. 98-126

11 *Ibid.*, pp. 102-6; Simon, *Nationalism and Policy toward the Nationalities*, pp. 30-58.

milli döwletlere mahsus hekaýalar.¹² Emma Bolşewikler ýöne millet däl, sosialistik millet döretmeklige ymtylypdyrlar, ine, şu ýerde hem olar beýleki modernizatorlardan tapawutlanypdyrlar. Sowet hökümeti sosial synplaryň arasyndaky dawany öjükdirip, pukara we garamaýaklaryň goldawyna daýanyp, bar bolan emläk we ýer eýeçilik gurluşyny düýbünden ýok etmek üçin dürli işleri alyp barypdyrlar. Olar 1930-njy ýyllaryň başynda bütin oba ýerleri mejbury ekerançylyk maksatly kollektiwleşdirme arkaly döwlet gözegçiliginiň astyna almaga çalyşypdyrlar.

Olar “buržuaz” we “feodal” görnüşlerdäki edebi we medeni hereketleri gadagan edipdirler, netijede, köp Sowet raýatlaryny “kontrrewolýusioner milletçi” we “halk duşmany” hökmünde türmä basypdyrlar ýa-da olara ölüm jzasyny beripdirler.¹³

Tribal Nation (Taýpa Halky) kitaby Sowet Soýuzynyň 1920-nji we 1930-njy ýyllarda bir wagtyň özünde milli, döwrebap we sosialistik bolan Türkmenistany döretmek hakyndaky tagallalaryna gönükdirlendir. Birnäçe babatda Türkmenistan hökümetiň buýrugy bilen gurulan milletiň hakyky mysaly bolupdyr. Hut Sowet häkimiýeti astynda türkmenler ilkinji gezek takyk bellenen territoriýa, standartlaşdyrylan dile we döwrebap döwlet bolmagyň beýleki alamatlaryna eýe bolupdyrlar. Şeýle hem bolsa, bu kitap türkmeniň milli-etniki degişiligi babatynda düşünjesiniň döremeginde Sowet syýasatynyň düýbünden ýeke-täk, ýada esasy sebäbi hökmünde nygtamaýar. Türkmenler Moskwa tarapyndan döredilen milli medeniýeti bolşuna görä kabul edýän gowşak halk bolman, eýsem olar 1920-nji we 1930-njy ýyllarda döwlet gurluşynda wajyp bolan edaralarda we kararlary almakda möhüm rol oýnapdyrlar.

Sowetleriň millileşdirme syýasaty baradaky soňky eserlerde moskwaly ýolbaşçylaryň we etnograflaryň çetki rus bolmadyk

12 Soňky döwür taryhçylar Sowet we Rus taryhyny döwrebap Ýewropanyň deňşdirme çäginde giňişleýin analiz etmeklige çemeleşipdirler. (See the essays in David L. Hoffmann and Yanni Kotsonis, eds., *Russian Modernity: Politics, Knowledge, Practices* (New York: St. Martin's Press, 2000).

13 Sowet Soýuzynyň döwrebaplygy we sosialistik däl Ýewropa döwletleriniň arasyndaky tapawut hakynda David L. Hoffmann, “European Modernity and Soviet Socialism,” in Hoffmann and Kutsonis, *Russian Modernity*, pp. 256-57.

halklaryň gurulmagyndaky rollary aýratyn belleniň geçilýär. Soňky açylan arhiwlerden peýdalanylýp, Terri Martin (Terry Martin), Fransin Hirş (Francine Hirsch) we Jeremi Smit (Jeremy Smith) ýaly taryhçylar sowet millet syýasaty we köpmilletli sowet döwletiniň ösüşi hakynda wajyp pikirleri öňe sürdüler.¹⁴ Bu alymlaryň üstünlikli görkeziji ýaly, milletleri döretmekde Moskwanyň roly gürrüňsiz wajypdyr. Ýöne, sowet döwletlerini döretmekde ýerli elitanyň wajyp goşandyna ýeterlik üns berilmändir. Orta Aziýada saýlanan medeni we syýasy elitanyň wekilleriniň döwlet gurluşy we sosializm hakynda öz garaýyşlary bolupdyr, olar öz garaýyşlaryny Kommunistik Partiýanyň ýygnaclarynda öz rus ýoldaşlary bilen we ýerli dilde çykýan gazetlerde özara ara alyp maslahatlaşypdyrlar. Esasan hem 1920-njy ýyllarda heniz Moskwanyň täsiriniň çetki rus bolmadyk sebitleriň medeni we intellektual durmuşlarynda pes döwri ýerli intelligentler we kommunistler moskwaly ýolbaşçylaryň garaýyşlaryndan düýpgöter tapawutlanýan öz garaýyşlaryny beýan edipdirler.

“Tribal Nation (Taýpa Halky)” kitaby Sowet döwletiniň özgerdiji syýasaty bilen türkmenleriň asly we jemgyýetçilik baradaky düşüňjeleriniň arabaglanşygyny derňemek üçin birnäçe türkmen we rus dillerindäki çeşmelere, şeýle hem soňky açylan sowet arhiwlerine daýanyar.¹⁵

Bu ylmy eser ýerli we rus bolmadyk çeşmelerden seçilip alynan maglumatlara daýanylýp, Orta Aziýada Sowetleriň döwlet gurmak hakyndaky käbir öneden gelýän taglymatlarynyň dogrudygyny ýa-da dældigini soraglaýar. Sowuk Söweş döwründe günbatar alymlarynyň

14 Ilkinji nobatda merkezi häkimiýetiň nukdaýnazaryndan milli syýasaty öwrenmeklige bagyşlanan Martiniň soňky işleri, Martin, *The Affirmative Action Empire*; Jeremy Smith, *The Bolsheviks and the National Question*, 1917-1923 (New-York: St. Martin Press 1999); Francine Hirsch, “Empire of Nations: Colonial Technologies and the Making of the Soviet Union, 1917-1939” (Ph.D. dissertation, Princeton University, 1998); and Peter Blitstein, *Stalin’s Nation: Soviet Nationality Policy Between Planning and Primordialism, 1936-1953* (Ph.D. dissertation, University of California, Berkeley, 1999).

15 Gynansak-da eýýäm birnäçe ýyl bäri Türkmenistanyň Döwlet arhiwi daşary ýurtly taryhçylar üçin ýapyk. Onuň ýerine men Moskwanyň arhiwiniň 1920-nji we 1930-njy ýyllardaky türkmen respublikan we ýerli partiýa guramalaryň işleri hakynda giňişleýin maglumat berýän resminamalary bolan Orta Aziýa bölüminden peýdalandym.

arasynnda gürrüňsiz, meselem, Orta Aziýada milli döwletleriň döremegi Moskwa tarapyndan doly dolandyrylýandygyny we ýerli halkyň ujypsyz goşandynyň bardygyny, sowet soýuzyndan öň olaryň üýtgeşik asly bolmadyk diýip hasaplanylýdyr. Bu nukdaýnazar entegem Orta Aziýanyň we Sowet döwrüniň taryhçy hünärmenleriniň arasynda giňden ýaýrandyr. Hatda häzirki zamanda hem käbir alymlar Orta Aziýany milli respublikalara bölüp sebitiň adaty birligini bozmakdygyny we Moskwanyň gözegçiligini berkitmek maksatly manipulyásiýa ýörelgesidigini, başgaça aýdanymyzda “böl we dolandyr” syýasatydygyny ret edýärler.¹⁶ Kinäýaly aýdaňda, Orta Aziýa döwletleriniň ýokardan aşak (iýerarhik) ulgam boýunça döredilendigine bolan köne ynanç ýaňy-ýakynda Sowet hökümetiniň “milletleri dörediji” hökmünde ykrar edilenden soňra has hem berkeddi. Bu iki garşylykly “böl we dolandyr” we “milletleri guruju” diýen pikirleri Sowet hökümetiniň asyl meýli babatynda tapawutlanýar. Birinji garaýşyň tarapdarlary Sowet hökümetiniň milletçilik syýasatyna dolulygyna Makiawellistik hökmünde garaýarlar, şol bir wagtda ikinji garaýşyň tarapdarlary bolsa bu millet döretme syýasatynyň ozaly bilen miletparazçylyk garaýyşlaryny kanagatlandyrmak we taryhy ösüşe goşant goşmak maksady bilen alnyp barlandygyna ynanýarlar. Şeýle-de bolsa, iki tarap hem Orta Aziýa milletleriniň döremeginde ýerli halkyň, medeniýetiň we jemgyýetiň goşantlaryna kem baha garaýarlar.

Meniň pikirimçe, Türkmenistan ýaly döwrebap döwlet gurluşyndan uzak bolan ýerlerde hem öz asly hakynda eýýäm bar bolan garaýyşlar Sowet syýasatyna oňaýly esas beripdir. Birinji bölümde görkezişim ýaly, “Türkmençilik” düşünjesi urug şejeresine esaslanyp, Sowet häkimiýeti zamanasyndan has öň ýüze çykypdyr. Türkmen halky birnäçe taýpalardan, tirelerden we nesil şejeresinden ybarat bolup,

16 Bu garaýşyň soňky mysaly hakynda ser. Roy, *The new Central Asia*, pp. vii-viii, 3.

ählisi özleriniň ata-babalarynyň birligini nygtapdyrlar.¹⁷

Türkmenler territoriýa we döwlet bilen baglanyşygy bolmadyk, göçme we döwleti bolmadyk beýleki taryhy çarwa toparlary bilen hem nesil aslynyň bolandygyny nygtapdyrlar.¹⁸ Dogry şertlerde, ata-babalaryň birligi hakyndaky bu ynanç birleşdiriji sebäp hem bolup bilerdi. On dokuzynjy we ýigirminjy asyryň başlarynda Türkmenleriň düşüncesinde syýasat we ykdysadyýet hakyndaky takyk düşüňjeleri bolmasada, taýpalaryň umumy şöhratly ata-babalarynyň we taryhynyň barlygy hakyndaky pikirleri, şeýle hem olaryň bir gün birleşjekdiklerine bolan umytlary uzak wagtlap türkmenleriň esasy mowzугy bolupdyr.¹⁹

Türkmenleriň gelip-çykyşy baradaky kesgitli urug şejeresiniň

17 William Irons, *The Yomut Turkmen: A Study of Social Organization among a Central Asian Turkic-Speaking Population* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1975), pp. 40-44. "Taýpa" we "taýpa görnüşli" sözleri kemsidiji hasaplanylýandygy üçin köp ýerde ulanyşdan aýrylypdyr. Antropologlar "taýpa" sözüniň köplenç "ýönekeý" kolonizirlenen toparlardan "döwrebap" etniki toparlary tapawutlandyrmak üçin ulanylýandygyny nygtaýarlar. Saharanyň günortasyndaky Afrika ýurtlarynyň alymlary "taýpa" sözüniň ýerine "etniki topar" terminini ulanmagy makul hasaplaýarlar. Emma ysalam dünýäsiniň alymlarynyň arasynda bolsa "taýpa" bitarap termin bolup, erkek (ata, patriliniýa) urugyndan döwrän toparlara degişlidir. Üstesine-de Orta Aziýa we Ýakyn Gündogar ýurtlarynda "taýpa" we "etniki topar" terminleri birmeňzeş däl, çünki etniki toparlar – araplar, puştonlar, kürtler, druzlar ýa-da türkmenler özaralarynda birnäçe taýpalara bölünendir. Susana B. C. Devalle, *Discourses of Ethnicity: Culture and Protest in Jharkhand* (New Delhi and Newbury Park, CA: Sage Publications, 1992) pp. 29-33 (Dale Eickelman, *The Middle East and Central Asia: An Anthropological Approach*, 3d ed. (Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 1998), pp. 124-27; Richard Tapper, "Anthropologists, Historians, and Tribespeople on Tribe and State Formation in the Middle East," in Philip S. Khoury and Joseph Kostiner, eds., *Tribes and State Formation in the Middle East* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1990), pp. 52-53); şeýle hem Ýakyn Gündogarda etniki toparlar we taýpalaryň aragatnaşygy hakynda Bassam Tibi, "The Simultaneity of the Unsimultaneous: Old Tribes and Imposed Nation-States in the Middle East," in Khoury and Kostiner, *Tribes and State Formation in the Middle East*, pp. 131-41.

18 Gazaklaryň urug şejeresini hasaplaýşy, see Saulesh Esenova, Soviet Nationality, Identity, and Ethnicity in Central Asia: Historic Narratives and Kazakh Ethnic Identity, *Journal of Muslim Minority Affairs* 22, no. 1 (2002): 11-38; Arap Ýakyn Gündogarynda urug şejeresi hakynda, see Nationalism and the Genealogical Imagination: Oral History and Textual Authority in Tribal Jordan (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1997).

19 Häzirki zamana çenli türkmenleri agzybirlige çagyryşyň mysallary, see Walter Feldman, "Interpreting the Poetry of Makhtumquli," in *Muslims in Central Asia: Expressions of Identity and Change*, ed. Jo-ann Gross (Durham, N. C.: Duke University Press, 1992), pp. 167-71, 180-83.)

bolanlygy sebäpli, Sowet taryhçylary türkmenleriň “protomilletterparazçylyk” duýgularynyň sowet zamanasyndan öň emele gelendigini tassyklaýarlar, we muny Sowet Soýuzynyň milli syýasatynyň taryhynyň dogrulygyny nygtapdyrlar.²⁰ Emma bu delil “taryhyň tutanýerlilik bilen Türkmenleriň birleşmegine getirýär” diýen ýalňyş pikiri öňe sürýär. Aslynda, bölünen urug şejere gurluşy türkmenleri birikdirişi ýaly, bölüp hem bilipdir. Türkmenleriň urug şejeresini düzýän taýpa we tireleriň dürli özboluşlyklary bolupdyr we ýygy-ýygydan özara söweşipdirler. Türkmen toparlarynyň daşardan gelýän umumy howpa garşy birleşmeklige mümkinçiligi bolsada, olarkesekiler bilen bir bolup, türkmen bäsdeşlerine garşy durupdyrlar.²¹ On dokuzynjy asyryň ortalarynda, uly Türkmen taýpalary bolan Ýomutlaryň-Tekeleriň we Ärsarylaryň haýsy hem bolsa biriniň esasynda milletiň emele gelme ähtimallygy, Türkmen döwletiniň döreme ähtimallygyna görä has hakykata ýakyndy. Giňişleýin aýdanymyzda, jemgyýetçilik gurluşynyň taýpa görnüşinde bolmagy döwrebap milli döwlet bolmagyň talaplaryna köp halatlarda ters gelýärdi. Döwletsiz, urug şejeresine bagly dörän jemgyýetde, şahsy baglaryň ata tarapdan garyndaşlyga esaslanmagy gylyk-häsiýetiň we wepalylygyň döremeginde uly rol alýar. Munuň tersine, Milli döwlet bolsa şahsyýeti tapawutlandyрмаýar, ähli raýatlaryň deňligini nygtaýar we merkezi häkimiýete wepalylygy talap edýär. Taýpa jemgyýetlerindäki agzalalyk meýli, ýagny antropolog Endrýu Şraýokyň (Andrew Shryock) aýtmagyna görä, “köp sesliligiň dawasy” – halkyň birleşme we agzybir bolma

20 Bartold V. V. “Istoriia turetsko-mongol’skikh narodov” (Taşkent, 1928), p. 33; V. Karpuç, “Iz istorii vozniknoveniia Turkmenskoi SSR,” *Turkmenovedenie*, no. 10-11 (Oktýabr-Noýabr 1928): 38-39; G. I. Karpov we D. M. Batser, *Khivinskie turkmeny i konets hungradskoi dinastii* (Aşgabat: Turkmengosizdat, 1930), pp. 89-91. Türkmenleriň protonasionalistligi hakynda delliller Sowet soýuzynyň daşyndaky birnäçe alymlar hem belläpdir; ser. Feldman, “Interpreting the Poetry of Makhtumquli”, pp. 167-71, 180-83; Mehmet Saray, *The Turkmens in the Age of Imperialism* (Ankara: Türk Taryhçylar Jemgyýeti, 1989), pp. 47-48.

21 Saray, *The Turkmens*, pp. 56-57, 97-98; Shokhrat Kadyrov, *Turkmenistan v XX veke: Probely i problemy* (Bergen, Norway: 1996), p. 100.

mümkünçiligini azaldýar.²²

Aslynyň birligine esaslanýan türkmençilik ýörelgesi, Sowet hökümetiniň milli döwlet döretmekdäki çemeleşmeleri üçin oňaýly bolan ýeke-täk ýerli faktor däldi. Moskwanyň syýasatyna Türkmen milli respublikasy pikirini makullan türkmen elitasy hem gatnaşypdyr. Ýigriminji asyryň başlarynda Türkmenleriň sähelçe bölegi, şol döwür Orta Aziýada ýaýran asyl şejeresi hakyndaky täze pikirler bilen garşylaşypdyr. Käbirleri bolsa Rus kolonial häkimiýeti tarapyndan hemaýatkarlik edilýän mekdeplere baryp Ýewropanyň döwlet gurluşy hakyndaky düşüňjeleri bilen tanyşdyrypdyrlar. Beýlekiler bolsa Rus we Osman Imperiýalaryndaky Musulman reformatorlaryň goldan asyrlar boýy dowam edip gelýän Türki milletparazçylygynyň dünýewi görnüşleri bilen garşylaşypdyrlar. Bir tarapdan Türkmen elitasy bu täze pikirleriň täsiri sebäpli, özleriniň başlangyç urug şejeresine bolan wepalylygyny has giň türkmen milleti düşüňjesine çalyşmaga taýýardylar. Aslynda olaryň türkmen döwlet gurluşyny goldamaklary köplenç Moskwanyň islegleriniň we tamalarynyň çäginden çykýardy. Meniň 3-nji bölümde görkezişim ýaly, türkmen elitesynyň umumy millet düşüňjesine gyzyklanma bildirmegi 1920-nji we 1930-njy ýyllarda her bir respublikanyň “titul milletine” iş üpjünçiliginde we ýokary bilim almakda ýeňillikli şertleri döretjekdigini söz berýän Sowet Korenizasiýa syýasatynyň esasynda berkäpdir. Bbu syýasatyň netijesinde, esasy türkmen millilik düşüňjesi ýöne bir arzuw bolman, hakyky syýasy we ykdysady ähmiýeti bolan zada öwrülipdir.

1920-nji we 1930-njy ýyllarda Türkmen millilik ähmiýetiniň ösmegi we türkmenleriň asyl şejeresi hakyndaky pikirleriniň üýtgemegi şol bir wagtda bolup geçipdir. Sowet häkimiýeti döwründe türkmen elitasytiz wagtda Bolşewikleriň döwletde şahsyýetiň esasy düzüjileri urug şejeresi ýa-da gelip-çykyşy bolman, umumy territoriýadan we dilden ybarat bolan dilinde geplemegi öwrenipdirler.

22 Shryock, *Nationalism and the Genealogical Imagination*, pp. 313-14; Schirin H. Fathi *Jordan-An Invented Nation? Tribe-State Dynamics and the Formation of National Identity* (Gamburg: Deutsches Orient-Institut, 1994), p. 30; Tapper “Anthropologists, historians, and tribespeople,” pp. 68, 70; şeýle hem Richard Tapperiň, ed., *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan* (London: Croom Helm, 1983), pp. 10-11.

2-nji bölüm bolsa türkmenleriň köpüsi taryhy boýunça çarwa ýaşan gadymy territoriýasynda baglylygyň azlygyna garamazdan, 1920-nji ýyllarda Türkmen territorial respublikasynyň döredilmegini uly höwes bilen makullandyklaryny görkezýär. Üstesine-de, milli serhediň gurulmagy türkmen elitasynyň täze dörän millilik duýgusyny berkidipdir we olaryň öz bähbitlerini Orta Aziýanyň beýleki halklarynyň bähbitlerinden öňde görmeklerine getiripdir. Şeýle hem Orta Aziýanyň taryhynda dil we millilik özaralarynda ýakyndan baglanyşykly bolmasa-da, türkmen elitasy Sowet hökümetiniň millilik gurluşynyň aýrylmaz bölegi hökmünde dil babatda nygtamalaryny höwes bilen kabul edipdirler. Meniň 5-nji bölümde düşündirişim ýaly, olar lingwistik imperializm hökmünde türki dilli halklara goşulmaktan boýun gaçyrypdyrlar, beýleki türki şiwelere meňzeşliginiň ýerine türkmen diliniň özboluşlylygyny nygtamaklygy makul görüpdirler. Türkmenleriň özbaşdak döwletiniň we milli diliniň bolmagy babatyndaky güýçli islegleriniň delilleri Orta Aziýa halklarynyň türki dilli birleşige (turanizme) meýillidikleri baradaky garaýyşlary babatynda ikeriňlendirýär.

Emma türkmen millik düşünjesiniň urug şejereden dil we territorial düşüňjä geçmegi gutarnykly bolmandyr. Bir kişi türkmen topraklarynda ýaşap, türkmen dilinde gürlöse-de, çaklanylýan urug baglanyşygy bolmasa, türkmen hasap edilmändir. Üstesine-de urug şejere garaýyşlary türkmen döwlet gurluşynyň başlangyçlaryny döretmeklige yzgiderli päsgelçilik beripdir. 1924-nji ýylda Türkmen Milli Respublikasynyň serhediniň geçirilmegine jogapkär kişiler we etnograflar urug şejere ölçütlerini Türkmenistanyň düzüme haýsy toparlaryň girjekdigini kesgitlemek üçin ulanypdyrlar. Urug şejere meselesi täze türkmen respublikasynyň paýtagtynyň ýeriniň nirede bolmalydygy baradaky jedeliň hem esasy bolupdyr. Käbir türkmen kommunistleri öň asla ýeke-täk häkimiýetiň astynda bolmadyk türkmenleri birleşdiren täze respublikanyň içindäki taýpalaryň özara duşmançylygy babatynda hem biynjalyk bolupdyrlar. Olar güýçli we demografik taýdan agdyklyk edýän Tekeleriň täsirini deňlemek üçin respublikanyň paýtagtynyň has kiçi we gowşak taýpalaryň ýaşayan ýerinde bolmalydygy hakynda netijä barypdyrlar. Türkmenistandaky urug meseleleri edil şonuň

ýaly lingwistik çekişmelere-de täsir edipdir. Her bir uly türkmen taýpasynyň öz şiwesinde gepleýändigini sebäpli edebi döwlet dilini döretmek zerurlygy edebi döwlet diliniň haýsy şiwäniň ýa-da şiweleriň esasynda bolmalylygy baradaky ynjuk meseläni ýüze çykarypdyr. Milli birligiň berkemeginiň tarapdary bolan türkmen dilçileri täze diliň ähli uly şiweleriň jemi bolmalydygyny öňe sürüpdirler. Gysgaça, 1920-nji we 1930-njy ýyllarda Türkmen Milli döwlet gurluşy hakyndaky pikirler esasan ýerli halkyň asyl şejere düşüňjeleri bilen bolşewikleriň täze girizen millilik düşüňjeleriniň kesişmeginiň netijesinde döräpdir.

Eger-de bu kitabyň esasy mowzogy Sowet hökümetiniň Milli döwlet gurluşy bolsa, ikinji berk baglanşykly mowzogy olaryň Türkmenistana sosialistik döwrebaplygy getirmäge çalyşmalarydyr. Bolşewikler häkimiýete sosializm gurmak maksady bilen gelen hem bolsalar, sowet soýuzynyň ilkinji ýyllarynda bu sözüň manysy gümürtik we jedelli bolupdyr. Bolşewikleriň umumy maksady ýeterlik derejede düşnükli bolupdyr, olar köpçüligi şahslardan üstün görüpdirler, “eksploatatorlar synpyny” emläklerinden mahrum etmegiň tarapdary bolupdylar we söwda bazaryna bil baglamakdan oýlanyşykly ykdysady planlamany dogry hasaplapdyrlar. Emma bu ideologiki ileri tutmalar sosialistik gurluşyň döredilmeginiň anyk ugry bolmandyr. 1920-nji ýyllarda sosializm nähili tizlikde gurulmaly, söwda bazarynyň we merkezi planlamanyň laýyklygy ýaly wajyp meselelerde garşylykly pikirler we üýtgeýän syýasat ýüze çykypdyr.²³

“Döwrebaplyk” sözüniň manysy az jedelli bolupdyr. Bolşewikleriň ählisi diýen ýaly rewolýusiýadan öňki “yza galak” jemgyýetçilik gurluşlarynyň, düşüňjeleriniň we ýaşayyş şekilleriniň ýok edilmegi bilen ylalaşypdyrlar. Täze Sowet baştutanlary diňe bir täze kapitalistik bolmadyk ykdysady gurluşy däl, eýsem bütin adamzat üçin adalatly, ösýän we döwrebap jemgyýetçilik gurluşynyň nusgasyny döretmegi göz önüne tutupdyrlar. Şeýle jemgyýetiň emele gelmegi üçin köne agalyk, eksploatasiýa we sowatsyzlygy düýpgöter

23 Martin Malia *Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917-1991* (New York: Free Press, 1994), pp. 22, 33-34; Ronald Grigor Suny *The Soviet Experiment: Russia, The USSR, and the Successor States* (Oxford: Oxford University Press, 1998), pp. 61-62

ýok edilmelidi. Sowet häkimiýetiniň pikirine görä, bu yzagalaklyga garşy kampaniýa esasan-da Orta Aziýanyň rus bolmadyk ilaty üçin gaýra goýulmasyzdy. Bolşewikler “ruslaryň daýhançylygynyň asyrlar bäri dowam edip gelýän yza galaklygyndan” nägilelik bildirip ýören hallaryna Sowet hökümetiniň çetindäki Musulman toparlarynyň “gysyjy” we “mertebäni kemsidiji” däpleri olary has beter hopugypdyrlar. Olar “Zenanlary mal ýaly alyp-satýan, gan dawasy üçin biri-birilerini öldürýän, jemgyýetçilik gurluşyny ykdysady synplandyрма görä däl-de, “taýpa we tirä” görä guran, bütin ömrüni sowatsyz we yrymlara ynanyp ýaşayan halkyň arasynda nähili sosializm gurup bolar?” diýen sorag bilen ýüzleşipdirler. 1920-nji ýyllarda Türkmenistanda we beýleki Orta Aziýa respublikalarynda sosializm ilkinji nobatda ýerli “yza galaklygy” sowet “döwrebaplygyna” çalyşmaklygy aňladypdyr.²⁴

Sowet ilatynyň arasynda sosialistik düşünjäni döretmek hakyndaky köp mukdardaky kitaplarda taryhçylaryň nygtaýsy ýaly, 1920-nji we 1930-njy ýyllarda sowet raýatlary kommunistik häkimiýetiň öňe sürýän kada we gymmatlyklaryny özleşdirip, “bolşewikleriň dilinde” gepläp başlapdyrlar. Emma bu işleriň ählisi diýen ýaly ruslara gönükdirlendi we sosializmiň beýleki sowet halklary üçin näme many aňladýandygy hakynda kän zat aýdylmaýar.²⁵ Türkmenler hem “bolşewikçe güremäni” öwrendilermikä? Tribal Nation (Taýpa Halky) bolsa olaryň öwrenendigini görkezýär, emma olar özleriçe many berip, öz aýratynlyklaryny goşup gepläpdirler. Netijede, 1920-nji we 1930-njy ýyllarda Türkmenistanda täze gurlan sowet edaralarynda kimleriň gymmatlyklarynyň we kadalarynyň has agdyklyk etjekdigi barada yzgyderli dawa ýüze çykypdyr.

Muňa mysal hökmünde SSSR-iň oba ilatynyň arasynda synp dawasyny öjükdirmäge çalyşmagy görkezilýär. Sowet hökümeti

²⁴ Yzagalaklygy ýok etmek hakynda, see Yuri Slezkine, “Imperialism as the Highest State of Socialism,” *Russian Review* 59 (Aprel, 2000): 228-29.

²⁵ Sowet raýatlarynyň “Bolşewik dilinde geplemegi” we terbiýelenmegi hakynda, see Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization* (Berkeley and Los-Angeles: University of California Press, 1995); şeýle-de Jochen Hellbeck, *Laboratories of the Soviet Self: Diaries from the Stalin Era*; (Ph.D. dissertation, Columbia University, 1998); Anna Krylova, “Soviet Modernity in Life and Fiction: The Generation of the ‘New Soviet Person’ in the 1930s” (Ph.D. dissertation, Johns Hopkins University, 2001).

üçin synplar arasyndaky dawa hemişe taryhyň hereket etdiriji güýji hasaplanylýdyr. Sosializmde ilerlemek üçin türkmenler gadymy “taýpa-tire” gurluşyny döwrebap synplandyрма gurluşyna çalyşmalydy. Meniň 6-njy bölümde görkezişim ýaly, 1920-nji we 1930-njy ýyllarda türkmenleriň köpüsi bolşewikleriň synplandyрма dilinde gürlmegi öwrenipdirler, ýöne olar sowet hökümetiniň synplandyрма görnüşini türkmen medeniýetine baglanyşdyryp düşündiripdirler. Türkmenleriň oba ýaşajylary Bolşewikleriň synplandyрма hakyndaky boş sözlerini türkmen urug şejeresiniň düzmüne goşup, sowet terminlerini öz garyndaşlarynyň bähbitleri we köne bäsdeşligi dowam etdirmek üçin ulanylýdylar. Edil meniň 7-nji bölümde-de görkezişim ýaly, käbir türkmenler sowet hökümetiniň synplandyрма baradaky gyzgalaňly alyp barýan işlerini musulman zenanlaryny tabynlykdan azat etmek üçin hem ulanylýdylar. Sowet hökümetiniň nika döp-dessurlaryny gadagan etmegi türkmen erkekleriniň arasynda türkmen medeniýetiniň esaslaryna kast etmek hökmünde garşylanylýdyr. Türkmen kommunistleri özleriniň zenanlary tabynlykdan azat etmek syýasatyna bolan garşylyklaryny rus bolşewikleriň düşünäýjek dilinde aýdyp, muny etmegiň sowet häkimiýetiniň bil baglaýan jemgyýetçilik topary bolan garyp we ýersiz erkek daýhanlary “sowatjakdygyny” tassyklapdylar. Olar hakyky synplandyрма syýasatynyň “zenan meselesini” ilkinji nobatda çözmelidigini nygtapdylar.

1920-nji ýyllaryň ahyrynda hökümetiň ýokardan täze rewolýusiýa başlamagy bilen sowet sosializmi anyk we radikal mana eýe bolupdyr. Täze Ykdysadyýet Syýasatynyň döwürleýinliginden ýüz öwrüp, Stalin häkimiýeti yza galaklygyň ähli görnüşlerini basdyryp we merkezden dolandyrylýan industrializasiýalaşdyrmanyň netijesinde sowet jemgyýetini tiz wagtda üýtgetmäge ymtylýdyr. Hökümet oba hojalygy mejbury kollektivleşdirmek arkaly bu üýtgeşme üçin ähli serişdeleri oba ilatyndan alypdyr, bu bolsa daýhançylygy we dänäni döwlet gözegçiligine geçiripdir. Şol bir wagtda, Sowet häkimiýeti “synp duşmanlaryna” garşy hüjümini güýçlendiripdir, obalarda “baý kulaklar” yzarlanypdyr we medeni guramalardan “buržuaz intelligensiýa” ýok edilipdir.

1930-njy ýyllaryň başynda Türkmen elitasynyň birnäçe abraýly şahslary “kontrewolýusioner milletparazçylyk” bilen günäkärlenip sürgün edilipdir. Kollektiwleşdirmek bilen bir wagtda daýhanlary pagta ekmeklige mejbur etmek bilen sowet syýasaty Türkmenistanyň oba ýerlerinde SSSR-de ägirt uly we gazaply halk gozgalaňlarynyň biriniň turmagyna sebäp bolupdyr.

Soňky döwür käbir taryhçylar Sowet köpmilletli döwletiniň Ýewropa Imperializminiň görnüşi bolandygyny we Bolşewikleriň öz golastyndaky Musulman halklary “döwrebaplaşdyrma” syýasatynyň bolsa britan we fransuz hökümdarlarynyň Ýakyn Gündogardaky, Hindistandaky we Afrikadaky çemeleşmelerine meňzeýändigini nygtaýarlar. Bu nukdaýnazardan hatda Sowet Soýuzynyň millet döretme çemeleşmeleri hem imperial gözegçiligiň serişdesi bolupdyr, çünki Ýewropa döwletleri adatça kolonizirlän ilatynyň arasyndaky etniki we “taýpa” aratapawutlaryny kodifisirläpdirler we materiallaşdyrypdyrlar.²⁶ Şeýle-de bolsa, taryhçylar Sowet Soýuzy bilen Beýleki Ýewropa döwletleriniň dolandyryan Imperialarynyň arasyndaky tapawudy hem belläp geçipdirler. Sowet häkimiýeti Ýewropanyň birnäçe koloniýalaşdyrma taslamalarynyň esasy bolan biologiki şertlendirilen jynsy peslik pikirleri bilen ylalaşmandyrlar.²⁷ Üstesine-de, “imperiýa” sözi ýurduň golastyna alynan çetki ilatyny dolandyryan artykmaçlyk hukuklary bolan, merkezi toparyny göz önüne tutýan bolsa-da, Sowetler ruslary artyk hasaplamandyrlar. Tersine, Sowet döwleti sosialistik internasionalizm ideologiýasynyň çäginde ähli raýatlarynyň we milletleriniň deňhukuklygy üçin çemeleşipdir. Köp amala aşyrylan “imperial” ýörelgeler edil rus bolmadyk çetki ilatlarda bolşy ýaly, Russiýanyň hem çetki sebitlerinde

26 Orta Aziýada Sowet häkimiýetiniň “imperial” alamatlary, see Douglas Northrop, “Uzbek Women and the Veil: Gender and Power in Stalinist Central Asia” (Ph.D. dissertation, Stanford University, 1999); Douglas Northrop, *Nationalizing Backwardness: Gender, Empire, and Uzbek Identity, A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin* (Oxford and New York: Oxford University Press, 2001), pp. 193-96; Paula A. Michaels, “Medical Propaganda and Cultural Revolution in Soviet Kazakhstan, 1928-1941” *Russian Review* 59 (Aprél, 2000): 159-78; Roy, *The New Central Asia*, p. 11. SSSR-ň antiimperialistik imperiýa hökmünde üýtgeşik garaýyş hakynda, see Hirsch, *Empire of nations, Ýakyn Gündogarda koloniýal dolandyryşda taýpa gelip-çykyşyny jebisleşdirme*, see Eickelman, *The Middle East and Central Asia*, pp. 139-40.

27 Francine Hirsch, “Race without the Practice of Racial Politics,” *Sla vic Review* 61, no.1 (Spring, 2002): 30-43.

birmeňzeş täsirli we birmeňzeş zulum bilen ýerine ýetirilipdir. Sowet häkimiýeti hem Rus hem Türkmen ilatynyň içindäki gadymy jemgyýetçilik gurluşlaryny ýok etmeklige, zenanlary tabynlykdan azat etmeklige we oba ykdysadyýetini özgertmäge çalşypdyr.²⁸

Köpmilletli Sowet döwletiniň bu özboluşlyklary sebäpli, ony beýlekilere meňzeş imperiýa hasap etmek ýalňyş bolardy. Emma Sowet Soýuzyna şertleriň deňligini üpjünleýän ýeke täk döwlet hökmünde garamak, Sowet Soýuzynda rus we rus bolmadyk sebitleriň arasynda ujypsyz tapawudyň bolandygyny aýtmak hem deň derejede ýalňyş bolar. Bu ylmy eser Ruslaryň we Orta Aziýanyň halklarynyň Sowet häkimiýeti astynda ýaşaýyşlarynyň arasyndaky uly tapawudy görkezýär. Sowet Soýuzynyň öz rus bolmadyk raýatlaryna deňhukuklylyk baradaky beren sözleri kagyz ýüzünde ynandyryjydy, emma, köplenç, iş ýüzüne dürs geçirilmändir. Her respublikanyň ýerli ilatyny we dilini ileri tutmaklygy mejburi talap edýän korenizasiýa syýasatyna garamazdan, ýerli rus kommunistleriň bolşy, köplenç, Türkmenlerde pes topara degişlilik duýgularyny döredipdir. Ruslaryň köpüsi etniki özboluşlyklara garşy bolupdyrlar we her amatly pursatda ony bozupdyrlar. Şeýle hem ýerli kommunistlerde özleriniň ýewropaly kärdeşleriniňki ýaly wezipesinde ösme mümkinçilikleri bolmandyr. Meniň 3-nji we 4-nji bölümlerde görkezişim ýaly, iň wepaly kommunistlerde we internasionalistlerde hem Rus bolmadyk ilatyň “yzagalaklygy”, sowatsyzlygy we ukypsyzlygy hakynda pikirleri agdyklyk edipdir. Korenizasiýanyň netijesinde Rus bolmadyk respublikalaryny gurşap alan dartgynlyk Russiýanyň sebitlerinde birmeňzeş bolmandyr.

Sowet Millilik syýasaty Sowet Soýuzynda merkez we çetki sebitleriň arasynda ýene bir möhüm aýratynlyk döredipdir. 1920-nji we 1930-njy ýyllarda Bolşewikleriň häkimiýeti kolonial patyşa hökümetiniň zulumynyň öňki gurbanlary hökmünde hasaplan rus bolmadyk ilatyň arasynda milli medeniýeti we düşünjäni ýaýbaňlandyrypdyr, şol bir wagtyň özünde öňki kolonizatorlara – ýagny, ruslaryň welin

28 Slezkine, *Imperialism as the Highest Stage of Socialism*, pp. 227-34. Rus ýazgylarynda millet we imperiýa düşünjeleriniň gözden geçirilişi, see Ronald Grigor Suny, “The Empire Strikes Out: ‘National Identity’, and Theories of Empire,” in Suny and Martin *A State of Nations*, pp. 23-66.

özleriniň milli düşüňjelerini açykaýtmaklaryny makullamandyrlar.²⁹ Netijede, Sowet hökümetiniň güýjüniň täsiri Russiýanyň merkezi we çetki sebitleriniň arasynda tapawutly bolupdyr. Rus bolmadyk territoriýalarda ýerli sowet halkynyň özbaşdaklygyny we özboluşlylygyny goramaklyga borçly bolan milli syýasat bilen sosializmiň gurulmagy bilen sowet halkynyň düzümini birmeňzeş etmeklige çalyşýan merkezleşdirilen häkimiýetiň arasynda düýpli gapma-garşylyk bolupdyr. Beýleki taryhçylar bu çaprazlyklary umumylaşdyryp görkezene bolsa, Tribal Nation (Taýpa Halky) onuň ýüze çykyşyny we täsirini anyk “milli” kontekstde analiz etmäge çalyşýar.³⁰

Türkmenistanda millilik we sosialistik özgertme taslamalary biri-birine aç-açan çapraz gelipdir.

Sowet hökümetiniň “yza galaklyk” hökmünde gören basgylary nika we maşgala bilen bagly bolan adatlary we urug şejeresininiň özboluşlyklaryny öz içine alýan, türkmenleriň aslyny gönüden-gönü kesgitleýän döp-dessurlaryna gönükdirilipdir. Kitabyň soňky bölümünde gürrüňini edişim ýaly, Sowet hökümetiniň türkmen zenanlaryny tabynlykdan azat etmäge bolan synanyşyklary has hem jedelli bolupdyr. Moskwadaky kommunist ýolbaşçylaryň pikirlerine görä, türkmenleriň gender bilen baglanyşykly tejribeleri gadymy adat bolup, türkmen döwlet gurluşynyň ösmegine diňe päsgel beripdir. Kommunistik nukdaýnazara görä, millilik dile, territoriýa we käbir makul bolan folklor däplere esaslanandyr. Emma türkmenler garyndaşlyk, nika we maşgala bilen baglanyşykly döp-dessurlary türkmençiligiň aslyny beýan edýän esasy görkezme hasaplapdyrlar. Bu tejribäni ýok etmek bolsa türkmen ýaşayşynyň kesekiler tarapyndan “ýewropalaşdyrylmagy” hökmünde kabul edilipdir we oňa garşy çykylypdyr.

29 Köpmilletli Sowet Döwletinde ruslaryň derejesi hakynda, see Yuri Slezkine “The USSR as a Communal Apartment.”

30 Ron Suny Sowetiň ykdysady-jemgyýetçilik özgertiş syýasatynyň millilik syýasatyna garşy gelyändigini nygtapdyr. *Revenge of the Past*, pp. 106-10; see also Simon, *Nationalism And Policy Toward The Nationalities*, chap. 5. Ýaňy-ýakynda Peter Blitstein Stalin zamanasynda döwlet gurluşynyň “etniki” we “statiki” diskurslarynyň arasyndaky garşylygy beýan edipdir, “Stalin’s Nations,” pp. 253.

Sosialistik döwrebaplygyň beýleki garaýyşlary hem türkmeniň milli-etniki aýratynlyklary bilen utgaşmandyr. Türkmenleriň “taýpaparazlygy” ýok etme synanyşyklary türkmenleriň urug şejere düşünjesiniň taryhy esaslaryna ters gelipdir. Türkmen elitasy ýeke täk Milli Türkmen döwletini gurmak bilen jemgyýetçilik agzalalygynyň hötdesinden gelmeklige umyt edipdirler, emma synp dawalaryny öjükdirmeklik Sowet-Sosializim gurluşynyň aýrylmaýan bölegi bolup, ol agzalalygy ebedileşdiripdir. 1930-njy ýyllaryň başynda “milletçi” we “jemgyýete keseki elementler” ýaly günä ýöňkemeler bilen öndebaryjy medeni işgärleriniň “arassaçylyk işleriniň” geçirilmegi netijesinde “milli medeniýeti” döredip we ösdürip biljek sowatly türkmenleriň köpüsini ýok edipdirler. Şeýlelikde, kollektiwleşdirilme we mejburi pagta ekimi ähli milli respublikalaryň deň-derejede ösjekdigi we özbaşdaklygy baradaky berlen wadalary bozupdyr. Sowet Türkmenistanyň dowam eden ýetmiş ýyldan gowrak döwrüniň dowamynda milli syýasat bilen sosializmiň gurluşynyň arasyndaky çaprazlyk makullanman we çözülmän galypdyr. Sowet döwrüniň gutarmagy bilen garaşsyz Türkmenistanyň täze ýolbaşçylary kän bir gynanç bildirmän, Marksizm-Leninizmden ýüz öwrüp, milletçi kanunylyga bürenmek üçin howlугanlarynda, bu iki syýasatyň haýsysynyň türkmen jemgyýetine düýpli täsir edýändigini belli bolupdyr.

Birinji Bölüm

TÜRKMENLERİN ASLY HAKYNDAKY ÇEŞMELER

ON DOKUZYNJY ASYRYŇ ÝEWROPALY syýahatçylarynyň Merkezi Aziýa eden saparlary hakyndaky ýazgylarynyň käbir böleklerinde Türkmenler diýlip atlandyrylýan daýaw, haýbatly çöl çarwalaryny aýdyň beýan edipdirler. Tizligi we gaýduwzulygy bilen tanalýan Ahal teke atlaryna atlanan, silkme ýüň telpekli Türkmenler oturymly obalara eden alamanlary bilen hem meşurdylar. Özleriniň döwleti bolman, olar goňşy ýurtlara yzygiderli çozuş edipdirler. Kesekiler bilen irginsiz söweşişleri ýaly, Türkmenler öz içlerinde hem birmeňzeş hyjuw bilen çaknyşypdyrlar. Türkmenler öz aralarynda birnäçe taýpalara bölünipdirler, her biri öz nesil şejeresine örän buýsanypdyr we diňe özüniňkileri ýeke-täk “Hakyky Türkmen”¹ saýypdyrlar. On dokuzynjy asyryň rus serkerdesiniň aýtmagyna görä, “Türkmen tireleriniň öz aralaryndaky bir-birine bolan duşmançylygy beýleki halklara bolan duşmaçylygyndan kem däldi.”²

Käbir ýewropaly synçylaryň türkmenleriň “uruşparaz” häsiýetlerini biraz ulaldyp gürrüň berendiklerini çaklan ýagdaýymyzda-da, ýigriminji asyryň başlaryna çenli Türkmenleri “millet” hökmünde görmek beýlede dursun, entek “halk” diýip hasaplamak hem kyn. Ýigriminji asyryň başyndaky onlarça ýylyň dowamynda rus kolonizatorlarynyň, Sowet çinownikleriniň we hatda türkmenleriň jogaplamaly soragy şundan ybaratdy: “Türkmen taýpalary aýry etnik toparlara degişlimi ýa-da olar uly bir türkmen milletiniň

1 K. Bode, “O turkmenskikh pokoleniiahk yamudakh i goklanakh», *Zapiski russkogo geograficheskogo obshchestva*, kn 2 (1847), p. 224.

2 A. Kuropatkin, *Turkmeniia i Turkmeny* (Sankt-Peterburg, 1879); p.33. On dokuzynjy asyryň beýleki ýewropaly syýahatçylarynyň ýazgylary, *The Country of the Turkomans: An Anthology of Exploration from the Royal Geographic Society* (London: Oguz Press and Royal Geographical Society, 1977); Edmund O'Donovan, *The Merv Oasis: Travels and Adventures East of the Caspian during the Years 1879-1880-1881* (London: Smith, Elder, we Co., 1882); Arminius Vambery, *Sketches of Central Asia* (Philadelphia: J. B. Lippincott we Co., 1868; gaýtadan neşir etme,, New York: Arno Press and New York Times; 1970).

kiçiräk bölegimi?” Başgaça aýtsak, “Türkmen” sözi diňe bir halky öz içine alýardymy ýa-da birnäçe halky? Bu sorag 1920-nji ýyllaryň başynda Sowet hökümetiniň millet syýasatynyň gurujylary tarapyndan resmi taýdan jogaplandyryldy. Türkmenlar agzala we “yza galak” bolsa-da, bitewi bir halk bolupdyr, emma bu halkyň ahyrynda bitewi we gomogen Sowet döwleti bolmak takdyrynda bar eken. Türkmenleriň “millet” hökmünde bölünmegi, Russiýanyň we Sowet Soýuzynyň golastynda dörän Orta Aziýadaky milletleriň jebisleşmeginiň esaslaryndan biri bolup durýar.

Orta Aziýa çylşyrymly etnik toparly täsin sebitdir. Taryha görä, Ýewraziýa yklymynyň kalbynda ýerleşen çarwa we çomry siwilizasiýalarynyň serhedi bolan bu sebit uzak wagtyň dowamynda köpçülikleýin ilat göçmelerine we dürli görnüşli medeniyetleriň täsirine sezewar bolupdyr. Orta Aziýanyň demografik düzümi ençeme asyryň dowamynda Göndogardan zygiderli gelýän çarwa türki migrantlaryň we oba hojalyk bilen meşgullanýan hindi-ýewropa dillerinde gepleýän çomry halklara çozmagy we olar bilen garyşmagy netijesinde emele gelipdir. Şeýlelikde, dag, çöl we oazis ýaly dürli landşaftda garyşyk ýaşayan halklaryň, taýpalaryň, dilleriň we medeniyetleriň toplulygy döräpdir. Bu köp dürlülük uly medeni birligiň, ýagny Türki we pars esaslarynyň jemi bolan Orta Aziýa Yslam siwilizasiýasynyň çäginde ýaşapdyr.³

Ýigriminji asyrdan öň Orta Aziýada öz içinde baglanyşkly bolan etnik toparlar beýlede dursun, aýry etnik toparlary hem tapawutlandyrmak kyn. Sowet “milli respublikalarynyň” esasyny düzýän – Özbek, Täjik, Türkmen, Gyrgyz we Gazak toparlary nätanys dälde, emma Orta Aziýanyň halky üçin olaryň degişli edilen asyl şejereleri ne özboluşly, ne-de ynandyryjy bolupdyr. Halk üçin bu etnik derejelere görä uly we kiçi etnik (taýpa-tire) baglanyşklar has wajyp bolupdyr. On dokuzynjy asyrdan Orta Aziýanyň ýaşajylaryndan asly soralarda, olar özleriniň tire-

3 John Samuel. Identity in Central Asia: Construction and Continuation in Conceptions of “Uzbek», “Tajik», “Muslim», “Samarqandi», and Other Groups. (Doktorlyk dissertasiýasy, Garward Uniwersiteti, 1994), pp. 19-26; Beatrice Manz, “Historical Background», in Beatrice Manz, ed. *Central Asia In Historical Perspective* (Boulder, KCO: Westview Press, 1994), p. Roy, *The New Central Asia*, pp. 1-10.

taýpasyny, ýaşaýan sebitini ýa-da obasyny, käbirleri bolsa dinini we ýurduny aýdardylar. Üstesine-de, sebitde etnik gelip-çykyş bilen döwlet gurluşynyň arasynda taryhy baglanyşyk bolmandyr. Ruslar basyp almazyndan öň, on dokuzynjy asyryň ahyrynda Orta Aziýada döwlet gurluşy köp milletli halky dolandyryýan Musulman dinastiýa hökümeti bolupdyr. Döwletiň kanunylygy dinastiýanyň talaplaryna we Ýslam dininiň şertlerini ýerine ýetirmeklige bagly bolupdyr. “Döwlet ýeke-täk etnik toparyň bähbidi üçin bolmaly” diýen düşünje ýok eken. Tersine, Orta Aziýada köpmilletli döwlet gurluşynyň bir bölegi bolupdyr. Asly Türki çarwalardan bolan hökümdarlar Pars dilini medeni we döwlet dili hökmünde ulanypdyrlar we olar ilatyň dürli toparlarynyň arasyndaky bäsdeşligi öňe sürmek bilen öz häkimiýetini saklapdyrlar.⁴

On dokuzynjy asyryň ahyryndaky Ýewropanyň milletçilik taglymaty (doktrinasy) üçin mundan oňaýly şertleri göz öňüne getirmek kyn. Milletçiler adamzadyň özbaşdak, birmeňzeş milletlere bölünip, her biriniň öz territorial çäginde hukugyny kesgitleme hakynyň bardygyny nygtaýarlar. Bu ideologiýa baran ýerleriniň ählisinde hakykatdan çylşyrymly bolan milletçilikden öňki asyl özboluşlyga, olaryň ideallaşdyrylan birmeňzeş edilip görkezilmegini talap edýär. Şeýle hem bu geçmişiň täzedan ýazylmagyny talap edýär, sebäbi täze döredilen milletler özleriniň “milli taryhyny” asyrlaryň jümmüşine gidýän bitewi jemgyýet hökmünde görkezmegi makul bilipdirler. Millilik beýannamalaryna ters gelýän goşmaça şahslary we wakalary gizläpdirler ýa-da aýrypdyrlar.⁵

Orta Aziýanyň döwrebap taryhynyň esasy mowzuklarynyň biri hem modern zamanasyndan öňki asyl şejere hakyndaky köp sanly kyssalardan gysgajyk milli kyssalaryň emele getirilmegidir. Ýigriminji asyryň dowamynda Orta Aziýalylaryň köpüsi özleriniň ahyrynda milli territoriýa eýe bolmagyň we milli dilini ösdürmegiň saýasynda agzybir, özara özboluşly, bitewi toparlara – ýagny, “etnik toparlara” degişli “millet” boljakdyklaryna ynanydylar. Bu bolsa

4 Manz, Historical Background, p.12; Roy, The New Central Asia, pp. 2-3, 10, 72.

5 Gellner, Nations and Nationalism, pp. 139-40; Prasenjit Duara, *Rescuing History from the Nation: Questioning Narratives of Modern China* (Chicago and London: University of Chicago Press, 1995), pp. 3-4.

Orta Aziýanyň öziçinde ýaýranginiňleşýin medeniýetiniň öňki ujypsyz çäkleriniň toparlaryň arasynda düýpgöter aýrylmagyna getiripdir. Birnäçe umumyýançlary we medeni däpleri bolan adamlar özleriniň şiwelerindäki, gündelik durmuşyndaky adatlarynyň we taryhy hatyralarynyň tapawutlylyklaryny olaryň “meñzeşliklerinden” has wajyp hasaplap başlapdyrlar.⁶ Şol bir wagtda millet birmeñzeş, bitewi görner ýaly, her bir etnik toparyň içindäki tapawutlylykary mümkin boldugyça azaltmak gerek bolupdyr. Bu özgerişler patyşa kolonizator hökümdarlarynyň döwründe başlap, olar sebiti etnik alamatlaryna görä toparlara bölüpdirler we dil bilen asyl şejeräniň arasyndaky baglanyşyk hakynda täze düşüňjeleri girizipdirler. Orta Aziýadaky özgerişleriň sebäpkäri radikal we deňi-taýsyz “millet syýasatly” Sowet hökümetidir. 1920-nji ýyllarda Sowet hökümeti etnik synplandyрма we jebisleşdirme prosesini başlaýar, netijede öň ýüzlerçe asyl şejereleriň toplanan we kesişen ýerinde az sanly aýry “milletler” we milli territorialar döräpdir.

Orta Aziýanyň oturymly ilatynyň toparlarynyň arasyndaky tutuk we ujypsyz çäkler Sowet taslamasyna uly päsgelçilik beripdir. 1920-nji ýyllarda milli-territorial respubliklar döredilende, Sowet Orta Aziýasynyň esasy sebitlerindäki oturymly halkyň köpüsi ýa Özbek ýa-da Täjik diýip kesgitlenipdir. Göräýmäge, ýönekeý mesele ýaly, ýöne hakykatda bolsa öň biri-biri bilen kesişýän we belli bir araçäksiz ilatyň we şiweleriň aýdyňlaşdyrylmagy gerekli bolupdyr. Sowet hökümetiniň resmi nukdaýnazaryna görä, Özbekler Türki dillere degişli bolan Özbek dilinde gepleýän Türki halk bolup, Täjikler bolsa Parsça ýakyn dili gepleýän Hind-Ýewropa toparyna degişli ilat bolupdyr. Hakykatda bolsa, Özbekler bilen Täjikleriň arasyndaky tapawut onçakly belli bolmandyr. Rus rewolýusiýasyndan öň sebitdäki halk aslyna garamazdan, iki dilde, ýagny türki dilde we parsça gepläpdirler. Türki dilde gepleýänler bilen täjik dilinde gepleýänleriň arasyndaky garyşyk nikalar giňden ýaýrapdyr. “Özbek” şiwelerinde “täjik” dilinden geçen alynma sözler we tersine alynma sözler bolupdyr. Käbir kişiler asly we dili gabat

6 Asyl şejere toparlarynyň arasyndaky öňki “ýumşak” çäkleriň berkidilmegi hakynda, ser. Duara, Rescuing History from the Nation, pp. 65-66; Eriksen, Ethnicity and Nationalism , pp. 94-95.

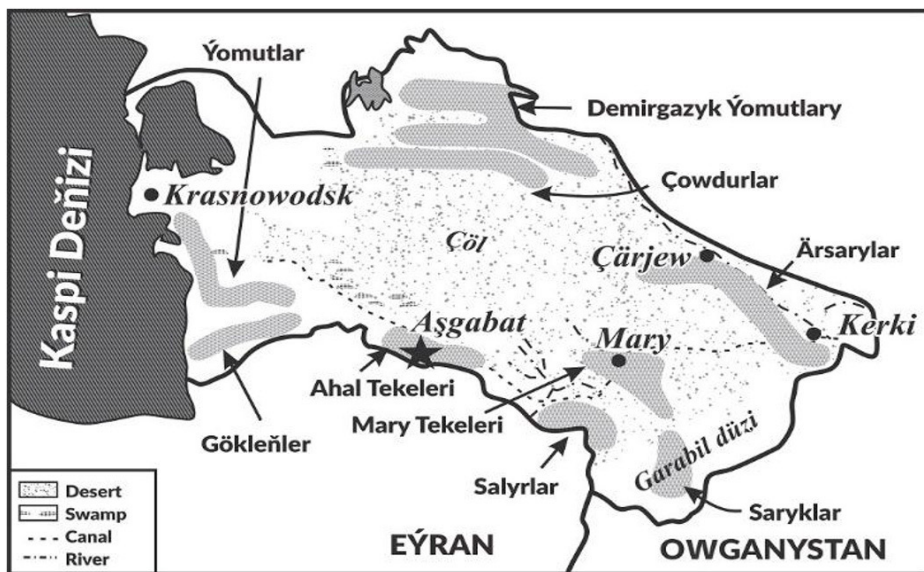
gelmesede, täjikçe ene dili ýaly gepleýän hem bolsalar, özlerini özbek diýip beýan edipdirler. Imperiýanyň ahyrky we Sowet hökümetiniň irki döwründe ilat soragy geçirilende, Orta Aziýalylaryň köpüsi özleriniň Täjik ýa-da Özbekdigini anyk aýdyp bilmändirler.⁷

Orta Aziýanyň çarwa we ýarym çarwa halkynyň arasyndaky esasy mesele etnik toparlaryň *arasyndaky* ujypsyz çäkler däl-de, olaryň öz içindäki bölünişikleri bolupdyr. Oturymly sebitleriň garyşyk ilatyna garanda, Türkmenleri tanamak has aňsat bolupdyr. Birnäçe beýleki maldarçylyk bilen meşgullanýan taryhy çarwa halklar ýaly, Türkmenleriň asly atalarynyň ugrundan gaýdypdyr we olaryň çylşyrymly urug taryhy olaryň toparyna kimleriň degişlidigini ýa-da dældigini ýeterlik derejede takyk kesgitläpdir. Özlerini Türkmen diýip atlandyryýanlaryň ählisi aslyny ýeke-täk hyýaly şahs— Türk söweşijisi Oguz han bilen baglanyşdyrypdyrlar. Asly Oguzlardan bolmadyk şahslar ýa-da toparlar Türkmenleriň arasynda ýaşap, olaryň dilinde geplän hem bolsalar, Türkmen hasap edilmändir. Özlerini Türkmen diýip atlandyryýan toparlar bütin Orta Aziýa we Ýakyn Gündogara, Demirgazyk Kawkazdan Yraga, Eýrana we Türkiýäniň Anadoly ýakalaryna çenli ýaýrapdyrlar.⁸ Ata-babalarynyň umumylygy baradaky ynanja garamazdan, 1917-nji ýyldan öň “Türkmen taryhynyň” we “Türkmen halkynyň” bir bolandygyny aýdyp bolmaýar. Dürli türkmen taýpalary özara söweşipdirler, azyndan baş döwletiň häkimiýeti astynda bolupdyrlar, birleşipdirler ýa-da tabyn bolupdyrlar; olar biri-birleri bilen hem söweşipdirler hem birleşipdirler we biri-birlerine tabyn etdirilipdirler. Olar hiç haçan ylalaşykly syýasy güýç hökmünde hereket etmändirler. Özlerini Türkmen hökmünde tanadýanlaryň özüleri hakynda bir däl-de, biri-birine ters gelýän we bäsleşýän birnäçe hekaýalary bolupdyr.

7 Roy, *The New Central Asia*, p. 16-17; Schoeberlein-Engel, “Identity in Central Asia”, pp. 53-54, 118, 128-29, 137-39; Maria Eva Subtelny, “The Symbiosis of Turk and Tajik”, in Manz, *Central Asia In Historical Perspective*, pp. 49-52.

8 Irons, *The Yomut Turkmen*, p. 40; özlerini Türkmen diýip atlandyryýan toparnyň asly we gadymy taryhy, ser. Peter Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992), pp. 207-19, 221-25, 307.

Türkmen urug şejere düşünjesi doly aýdyň dälde, elbetde bu düşünjäni öňe sürýänleriň özleri hem muňa ynanyp barmaýardylar. Hakykatdan-da, Sowethäkimiýetigelmezinden öň esasy türkmençilik düşünjesiniň syýasy we ykdysady ähmiýeti kän bolmandyr. Has uly “Türkmen” toplumlarynyň bölekleri bolup durýan ownuk toparlar özara hyzmatdaşlygyň we raýdaşlygyň esasy çeşmesi bolupdyr. Türkmen ilaty birnäçe taýpalara bölünip, her biri özlerini Oguzyň ogullarynyň ýa-da agtyklarynyň neslinden hasap edipdir. Her taýpa öz urug şejeresiniň esaslandyrandyryjysy diýip çaklanylýan urug başynyň ady berlipdir. Şeýlelikde, aýdylşyna görä, Ýomut taýpasyna Oguz hanyň agtygy Ogurjygyň çowlugy Ýomudyň ady berlipdir. Bu taýpalar hem asly bir hasaplanylýan toparlara we toparçalara bölünipdir.⁹

Surat 1. Sowet Türkmenistanda uly taýpalaryň ýerleşiji.

Teke, salyr, saryk, ýomut, çowdur, gökleñ we ärsary ýaly türkmen ilatynyň has uly toparçalary türkmen dilinde halk ýa-da il hökmünde tanalypdyr (bu adalgalaryň ikisi hem sözme-söz “adamlar” manysyny berýär, emma, köplenç, “taýpa” diýip terjime edilipdir). Bu Türkmen taýpalarynyň her biriniň özüne mahsus asyl şejeresi,

9 Irons, *The Yomut Turkmen*, pp. 40-44.

taryhy, kyssalary we rowaýatlary bolupdyr. Olaryň her biri belli bir türkmen şiwesine bagly bolup, özüne degişli özboluşly egin-eşiği we haly göli bolupdyr.¹⁰ On dokuzynjy asyryň ortalarynda rus basyp alyşynyň öňüsyraşynda iň uly we syýasy taýdan güýçli taýpa Tekeler bolup, Türkmenistanyň günorta-gündogar böleginde Ahal we Mary töwereklerinde ýaşapdyrlar. Ululygy boýunça ikinji ýerde bolan Ýomut taýpalary esasan iki georafiki zolakda: Türkmenistanyň günorta-günbatarynda Kaspiý deňziniň we pars serhediniň uzaboýunda Gürgen we Balkan sebitlerinde, şeýle hem Hywa ýakyn demirgazyk-gündogar sebitde ýaşapdyrlar. Gökleňler bolsa pars serhediniň iki tarapynda, ýagny demirgazyk Horasanda Ýomutlaryň sebitine golaý Gürgen töwereklerinde ýaşapdyrlar. Ärsarylar Amyderýanyň uzaboýunda gündogarda Buhara ýakyn ýerde ýaşapdyrlar. Salyrlar we Saryklar Owganystana ýakyn Mary oazisiniň günortasynda ýaşapdyr. Çowdurlar bolsa demirgazykdaky Ýomutlaryň günbatarynda Hywa bilen Maňgyslagyň arasyndaky çöllük zolaga ýerleşipdirler.¹¹

Edil “Türkmen halkynyň ” ählisi ýaly, Teke we Ýomut taýpalary hem şeksiz wepalylyk döretmek üçin has uly we baştutansyz bolupdyr. Onuň üstesine-de, olar özlerine mahsus urug şejeresi we özboluşlyklary bolan toparlara we toparçalara bölünipdir. Kiçi ýerli toparlar bolsa halkyň gündelik durmuşynda möhüm syýasy we ykdysady ähmiýete eýe bolan edaralar bolupdyr. Tekeleriň “bir ata” diýip atlandyrylan iň kiçi tiresi birnäçe maşgala toparlaryndan ybarat bolup, üç-bäş arka öň umumy ata-babalarynyň bolandygyny nygtaýdyrlar. “Bir ata” tiresiniň agzalarynyň birnäçe özara syýasy we ykdysady borçnamalary bolupdyr. Olar nika we sünnet toýlaryny tutmak, duşmanlar tarapyndan ýesir alynan agzalary pula yzyna almak, ogurlanan mallaryň öwezini dolmak üçin maddy serişdelerini birleşdiripdirler. Şeýle hem, olar myhman alan kişilerini

10 Wolfgang König, *Die Ahal-Teke : zur Wirtschaft und Gesellschaft einer Turkmenen-Gruppe im XIX. Jahrhundert* (Berlin: Akademie Verlag, 1962), s. 81; Irons, *The Yomut Turkmen*, s. 40.

11 Irons, *The Yomut Turkmen*, p. 9. See also. Saray, *The Turkmens*, pp. 8-12; G. Karpov, “Turkmeniia i Turkmeny», *Turkmenovedenie*, no.№ 10-11 (Oktýabr-Noýabr, 1929), pp. 39-40.

köpçülikleýin goramaga borçlanypdyrlar.¹²

Orta Aziýa baradaky birnäçe ylmy-barlaglar jemgyýetçilik gurluşynyň urug şeklini maldar çarwalyk bilen baglanyşdyrýarlar. Göçmelikleri sebäpli belli bir territoriýada tanalmadyk çarwa toparlarynyň asly, köplenç, urug şejeresine esaslanypdyr.¹³ Bir wagtlar ähli türkmenler Orta Aziýanyň gurak sähra we çöl zolaklaryna ýaýran maldarçylyk edýän çarwalar bolupdyr. Olar goýun, geçi, düýe we at ýaly haýwanlary ýetişdirip, olardan alynýan süýt, peýnir we ýüň ýaly önümleri ulanypdyrlar we bu önümleri oturymly halk bilen däne, çay, şeker we ýarag, egin-eşik ýaly senagat önümleri bilen alyş-çalyş edipdirler.¹⁴ Ruslaryň basybalmagyndan birnäçe ýüz ýyl öň türkmenler Garagum çölünüň töweregindäki mes toprakly oazislere göçüpdirler we bugdaý, arpa, gök-önümleri, miwe, pisse agaçlary, üzüm, tüwi, gawun ýaly ösümlikleri ekip, ekerançylyk bilen meşgullanyp başlapdyrlar.¹⁵ On dokuzynjy asyryň ahylarynda ýaşaýşyň göçme we oturymly görnüşi türkmenleriň arasynda zzygyderlilik döredipdir, sähraýyň has gurak ýerlerinde ep-esli derejede maldarçylyga bil baglapdyrlar, sähralygyň mes toprakly ýerleri bolsa daýhançylyga bagly bolupdyr. Köplenç, oturymly türkmenler çomrular, göçme türkmenler bolsa çarwalar hökmünde tanalypdyr. Iki toparyň arasyndaky çäk hemişe aýdyň bolmandyr. Ýigriminji asyryň başlarynda türkmenleriň örän az bölegi entägem bütinleý çarwa ýaşaýşyny dowam edipdir, emma köpüsi hem

12 König, *Die Achal-Teke*, pp. 72-73, 80-81.

13 A. M. Khazanov, *Nomads and the Outside World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), pp. 138-39.

14 Saray, *The Turkmens*, pp. 26-27, 30-31; Irons, *The Yomut Turkmen*, pp. 7, 25-26.

15 Käbir Sowet döwrünüň we SSSR-den soňky alymlar on altynjy asyrlardan başlap Ttürkmenleriň ýarym oturymly halk bolandygyny nygtaýarlar. Meselem, Marat Durdyýew Ttürkmenleriň daýhançylyk bilen maldarçylygy uzak wagtdan bäri urtgaşdyrýandygklaryny nygtaýdyr. Ýuri Bregel bolsa ekerançylyga has giç geçilendigine, on dokuzynjy asyryň ortalarynda Ttürkmenleriň köpüsiniň oturymlaşmaga başlandygyna ynanýar. ser. Marat Durdyev, *Turkmeny* (Aşgabat: Harp, 1991); Ýuri Bregel, "Nomadic and Sedentary Elements among the Turkmens», *Central Asiatic Journal* 25, No. №1-2 (1981): 5-37. See also. König, *Die Achal-Teke*, pp. 41-43.

maldarçylyk hem-de daýhançylyk bilen meşgullanypdyrlar.¹⁶

Soňky asyrlarda oturymly ýaşaýşa güýçli depginde geçmelerine garamazdan, türkmenler medeni taýdan göçme maldarçylygy ileri tutupdyrlar. Atyzda ýer sürmekden süri bilen göçmek has köp “türkmençilige mahsus” hasaplanypdyr. Şeýlelikde, türkmen çarwalary diňe öri meýdanlaryň ýetmezçiligi ýa-da garyplyk mejbur eden ýagdaýynda oturymly daýhançylyk bilen meşgullanmagy saýlan bolsalar, özüniň maddy ýagdaýlaryny gowulandyran daýhanlar uly begenç bilen oturymly ýaşaýyşlaryndan ýüz öwürip, sürüleri bilen ýola düşüpdiler.¹⁷ Bu şekilde ýaşaýyşy makul görendikleri üçin daýhançylyk bilen meşgullanýan türkmenler hem çarwa durmuşyň käbir aýratynlyklary saklap, mallary bilen gysga göçler edip, türkmenleriň “gara öý” diýip atlanýan milli göçme öýlerinde ýaşamaga dowam edipdirler. On dokuzynjy asyryň bir synçysynyň aýdyşyna görä, “dogrusyny aýtsaň, oturymly halk hem şol bir ýerde uzak wagt ýaşanok”. Türkmenler hem beýleki maldarçarwalar ýaly, özleriniň göçme durmuşyny garaşsyzlygynyň we özbaşdaklygynyň girewi hökmünde görüp, goňşy daýhan halklara ejiz we aňsat basyp alynýan ilat hökmünde göwnüýetmezçilik bilen garapdyrlar.¹⁸

Türkmenleriň has oturymlaşan zamanlarynda hem urug şejeresi syýasy, ykdysady we jemgyýetçilik durmuşlarynda taryhy taýdan ähmiýetini saklapdyr. Asly ýerli bolan toparlar hem çarwa hem-de çomry türkmenler üçin örän wajyp ykdysady birlik bolupdyr. Tebigy baýlyklara eýeçilik hukugy atadan oğla geçýän şejerä esaslanypdyr. Suw we ýer eýeçilik hukuklary garyndaş toparlaryna degişli

16 “Turkmeny iomudskogo plemeni», *Voennyi sbornik*, No.1 (Ýanwar, 1872): 65-66; Bode, “O turkmenskikh pokoleniiax», pp. 218-20; Saray, *The Turkmens*, pp. 23-24, 26; Irons, *The Yomut Turkmen*, pp. 21-27.

17 Irons, *The Yomut Turkmen*, pp. 26-27, 69-71; Bregel, “Nomadic and Sedentary Elements among the Turkmens», pp. 36-37.

18 “Turkmeny iomudskogo plemeni” p. 65; See also. Kuropatkin, *Turkmeniia i Turkmeny*, s. 34; O. Tumanovich, *Turkmenistan i Turkmeny* (Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşirýaty, 1926), p. 65; Irons, *The Yomut Turkmen*, pp. 22, 36, 70-71.

bolup, şahsy eýeçilik we ýer alyp-satmak düşünjesi bilinmändir.¹⁹ Garyndaş toparlary diňe syýasy raýdaşlyk we ykdysady goldawyň çeşmesi bolman, eýsem jemgyýetçilik dawalaryny çözmekde esasy ugrukdyryjy bolupdyr. Ýerli çapda uly dawalar gaty seýrek bolup, umumy bähbitleri bolan ilat öz aralarynda agzybir gatnaşyk saklamaga çalşypdyrlar we çözülmegi kyn dawlarda töwellaçylara – aksakallara ýa-da urug baglanşygy bolmadyk taraplara ýüz tutupdyrlar. Uly toparlaryň umumy bähbitleri az bolup, dawa etme ähtimallygy has ýokary bolupdyr. Iri türkmen taýpalary ruslar basyp almazyndan öň ýüzlerçe ýyllap özara söweşipdirler. Dawalaryň köpüsi territoriýa sebäpli bolupdyr. On sekizinji we on dokuzynjy asyryň başlarynda Tekeleriň uly bölegi Maňgryşlak ýarymadasyndan günorta tarapa – Ahal we Mary oazislerine tarap göçüpdirler. Mundan başga-da, öň parsalaryň eýeçilik edýän ýerlerini basyp alyp, Ahal oazisiniň Balkan sebitlerindäki Ýomutlary hem öz ýerlerinden öň Gökleňleriň ýaşan Etrek jülgesine tarap gysyp çykarypdyrlar. Bu bolsa Teke, Ýomut we Gökleňleriň arasyndaky mydamalyk söweşe sebäp bolupdyr. Mary oazisinde Tekeleleriň ýaýramagy salyrlary we saryklary gysyp, ýene bir mydamalyk söweşe sebäp bolupdyr.²⁰

Syýasy dawlarda garyndaşlygyň roly gan dawasy däbinde has ýiti ýüze çykan bolsa gerek. Döwletsiz jemgyýetde zyýan ýetirilen ýa-da ýaralanan kişiniň garyndaşlaryna ýüz tutmakdan başga çäresi hem ýok. Hökümet hukuk düzgün gurluşynyň bolmandygy üçin edilen jenaýatlar tutuş jemgyýete edildi diýlip hasaplanmandyr, diňe zyýan çeken kişiniň we onuň garyndaşlarynyň garşylyk bermäge borjy we haky bolupdyr. Garyndaşlyk näçe ýakyn boldugyça, şonça-da goldamaga borçly bolupdyrlar. Şeýlelikde, seýrek hem bolsa adam öldürilen ýagdaýlarynda, adat hukugy pidanyň ata tarapdan ýedi arkasy bir bolan garyndaşynyň ar almagyny talap edipdir. Eger-de jebir çeken nätanys bolsa ýa-da dürli sebäplere görä garyndaşlary

19 M. A. Nemchenko, *Dinamika turkmenskogo krest'ianskogo khoziaistva*, (Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşirýaty, 1926), p. 5; Irons, *The Yomut Turkmen*, pp. 47-48.

20 Irons, *The Yomut Turkmen*, pp. 61-65, 115; Saray, *The Turkmens*, pp. 55-57; Bode, "O turkmenskikh pokoleniiax", p. 224; Kuropatkin, *Turkmeniia i Turkmeny*, p. 38; König, *Die Ahal-Teke*, p. 84.

ýok bolsa, jenaýatlar jezalandyrylman galypdyr.²¹

Şeýlelikde, urug şejere türkmen jemgyýetiniň gurluş ýörelgesi – syýasy raýdaşlygyň, ykdsady işiň we jemgyýetçilik dawalarynyň esasy bolupdyr. Şeýle-de bolsa, biz urug şejere düşünjesine doly ynanmaly däldiris. Urug şejeresiniň özi aslynda ýüzleý düşünje we hemişe toparlaryň asly hakyndaky anyk maglumatnama bolup durmaýar. Urug şejeresi edil “milli taryh” ýaly, belli bir derejede günümizdäki bähbitlerimiziň we gatnaşyklarymyza görä geçmişiň çaklamasydyr. Şeýlelikde, taýpalaryň şejeresi, köplenç, edil biologik garyndaşlygy görkezşi ýaly, syýasy we jemgyýetçilik gatnaşyklaryny hem görkezýär. Haçanda toparlar öz aralarynda ýakyn we berk syýasy gatnaşyk guranlarynda, wagtyň geçmegi bilen umumy aslyny “ýüze çykarypdyrlar” we soňa görä-de urug şejeresini gaýtadan ýazypdyrlar.²²

Türkmenleriň nesil daragtyna saplanan biologik taýdan garyndaş bolmadyk şahslaryň we toparlaryň birnäçe mysallary bardyr. Türkmen jemgyýetinde garyndaşlyk bagy bolmadyklar hem türkmenler bilen ýakyn özara gatnaşykda ýaşapdyrlar – olara gullar, tussaglar, kiçiräk garaşly tireleriň agzalary ýa-da gan dawasyndan gutulmak üçin öýünden gaçan kişiler bolupdyr. Ilkibaşda şeýle adamlar “keseki” (goňşy) hasaplanan hem bolsa, uzak wagtdan soňra ýerli urug şejeresine goşulyp gidipdirler.²³ Meselem, kiçiräk asly Oguz türkleriniň neslinden bolmadyk tireler wagtyň geçmegi bilen “türkmen” bolupdyrlar. Köplenç, asly pars bolan azat edilen gullar özleriniň nesil daragtyny döredipdirler we netijede özleriniň öňki hojaýynlarynyň urug şejeresine goşulypdyrlar, her bir uly taýpanyň “gullardan” ybarat toparçasy

21 A. Lomakin, *Obychnoe pravo turkmen* (Aşgabat, 1897), p. 52; Irons, *The Yomut Turkmen*, pp. 61, 114.

22 Urug şejeresiniň ýüzlekligi hakynda, see. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, pp. 142-43; Urug şejere we taryh düşünjeleriniň baglanşygy, see. Shryock, *Nationalism and the Genealogical Imagination*.

23 König, *Die Achal-Teke*, pp. 72-73, 78-79; Irons, *The Yomut Turkmen*, pp. 51-56.

bolupdyr.²⁴ Ahal sebitinde medeni taýdan “türkmenleşen” toparlar özleriniň türkmen urug şejeresinden gaýdýandygyny nygtapdyrlar, emma tekeler tarapyndan basylyp alynan sebitlerde ýaşayan ýerli parsalaryň nesilleri hasaplanypdyr.²⁵ Türkmen bolmadyk toparlaryň degişli edilmegi türkmen jemgyýetinde mertebe iýerarhiýasynyň esasynyň döremegine sebäp bolupdyr, “arassa” türkmen nesil daragty bolanlar özlerini asly “metis” ýa-da “gul” bolanlardan üstün görüpdirler.²⁶ Wajyp zat türkmenleriň hakykatdan hem aslynyň birligi däl-de, ruslaryň we Sowet Soýuzynyň häkimiýeti astynda ýaşan türkmenleriň muňa ynanmagydy. Başgaça aýtsak, biologik garyndaşlyk bagy bolmadyk halatynda hem urug şejeresi wajyp idioma bolupdyr, şonuň esasynda dawalar we raýdaşlyk aýdyňlaşdyrylypdyr we aklanypdyr. Käbir alymlaryň pikirine görä, aslyň birdigine bolan ynam milletiň gurulmagy üçin gerekli bolan rowaýat we ýatlamalaryň “etnik özenini” döredipdir.²⁷

Şahsy türkmen saýmak üçin urug şejeresi örän möhüm bolupdyr, emma ol ýeke-täk faktor bolmandyr. “Hakyky türkmen” bolmak üçin türkmenleriňki ýaly ýaşayşy alyp barmaly, ýagny türkmen döp-dessurlarynyň düzgünine görä ýaşamaly bolupdyr. Döp-dessur düzgüni ýa-da *adat* nika we maşgala gatnaşyklaryndan başlap, ýer paýlaşygy we urşy alyp barmaklyga çenli durmuşy hemme taraplaýyn düzgünleşdirýän jikme-jik oýlanyp-ölçerilen kanunlar ýygyndysy bolupdyr.²⁸ Türkmenleriň adat kanunlary her jemgyýetiň has garry, has tejribeli we has abraýly erkekleriniň arasyndan maslahat arkaly saýlanylýan uly ýaşly adamlary, ýagny

24 Ýu. E. Bregel, *Khorezmskie turkmeny v XIX veke* (Moskwa: Izdatel'stvo vostochnoi literatury), 1961), pp. 28, 161-64; Türkmenleriň arasyndaky gulçulyk hakynda, see. F.A. Mikhailov, *Tuzemtsy Zakaspiiskoi oblasti i ikh zhizn': Etnograficheskii ocherk* (Aşgabat, 1900), p. 35.

25 Karpov, “Turkmeniia i Turkmeny” p. 39; König, *Die Achal-Teke*, p. 84.

26 Bregel, *Khorezmskie turkmeny*, pp. 161-64.

27 “Etniki özen” termini Anthony Smith-den alynan, *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford: Basil Blackwell, 1986).

28 Lomakin, *Obychnoe pravo turkmen*; see also Karash-Khan Ogly Yomutskii, “Bytovye osobennosti turkmen Turkmenskoi SSR», *Izvestiia sredne-aziatskogo komiteta po delam muzeev, okhrany pamiatnikov stariny, iskusstva iprirody*, Vypusk 3-ii (1928), pp. 191-203.

ýaşulylary ýa-da *aksakallary* tarapyndan düşündirilipdir we ýerine ýetirilipdir. Goňşy özbekleriň we gazaklaryň tersine, türkmenlerde dolandyryjy wezipeleri monopoliýalaşdyrýan nesilden-nesle geçýän aristokratiýa gatlaklar ýa-da taýpalar bolmandyr. Ýolbaşçylyk her jemgyýetde ep-esli derejede uly ýaşlylyga esaslanypdyr, şeýle-de şahsy häsiýet, baýlyk we abraýly tohum-tiç hem möhüm bolupdyr.²⁹

Musulman bolmak hem türkmençiligiň bir bölegi bolupdyr. Bütin Yslam dünýäsindäki oba we taýpa halklarynda bolşyýaly, türkmenler hem keramatly ýerlere we keramatly asla gönükdirlen dürli meşhur ýa-da “halky” yslama uýupdyrlar. Türkmenleriň köpüsi yslamyň namaz okamak, Remezan aýynda agyz beklemek we sadaka bermek ýaly şertlerini ýerine ýetirýän hem bolsa, olaryň Yslamyň keramatly ýazgy adatlary hakynda düşüňjeleri we metjitler ýa-da ymamlar görnüşinde dini kanunlaşdyrmasy örän az bolupdyr. Her bir okamagy ýa-da ýatdan dogra okamagy bilýän kişileri hormatlap, *molla* ýa-da ruhany diýip atlandyrypdyrlar. Türkmenler özlerini Muhammediň wepadar yzyny eýerijileri hasaplaýan hem bolsa, olar taýpalaryň adat kanunlaryny Yslam kanunlaryndan ýa-da şerigatdan ileri tutupdyrlar. “Dinden çyksañam, ilden çykma” diýen türkmen naklyly bu iki hukuk gurluşynyň barabarlyk ýagdaýyny aýdyňlaşdyrýar. Rus gündogary öwrenijilerine görä, “hakyky Yslam” uly şäherli Musulmanlaryň ýazgylarynda we taglymatlarynda jemlenip, türkmenleriň dini ýaşayşyny yza galak we gowşak hasaplapdyrlar.³⁰

On dokuzynjy asyra çenli türkmen toparlarynyň köpüsi belli bir döwletiň täsirli dolandyrşy astynda bolmandyr. Özleri döwletsiz

29 Yomutskii, “Bytovyе osobennosti», p. 200. Ýaşulylaryň ýygnaýna *maslahat* diýilipdir. Türkmenleriň arasynda ýolbaşçylyk hakynda, see also. RGASPI, f. 62, op. 2, d. 286, l. 165; König, *Die Achal-Teke*, s.74; Irons, *The Yomut Turkmeni*, pp. 47-48; Saray, *The Turkmens*, p.41; Bregel, *Khorezmskie turkmeny*, pp. 123-25,132-33,139-42.

30 Türkmenleriň dini hakynda, see. P.S.Vasiliev, *Akhal-tekinskii oazis: Ego proshloe i nastoiashchee* (Sankt Peterburg, 1888), pp. 49-50; F.A.Mikhailov, “Religioznye vozzreniia turkmen Zakaspiiskoi oblasti», in *Sbornik materialov po musul'manstvu*, vol. 2, ed. V.P. Nalivkin (Taşkent, 1900), pp. 95-96; Mikhailov, *Tuzemtsy Zakaspiiskoi oblasti*, pp. 49-50; Sev, “Zametki o turkmenskom dukhovenstve», *Turkmenovedenie*, no. 2 (Fewral, 1928): 8-9. Keramatlylaryň nesil daragty, see. V.N. Basilov, “Honour Groups in Traditional Turkmenian Society», in *Islam in Tribal Societies: From the Atlas to the Indus*, ed. Akbar S. Ahmed and David M. Hart (London: Routledge, 1984), pp. 220-43. Naklyly interwýuda Ttürkmen informatory aýtdy, Maý, 2000.

bolsa hem, goňşy oturymly halklar we döwletler bilen giňişleýin gatnaşypdyrlar. Ýüzlerçe ýylyň dowamynda türkmen taýpalary goňşy oturymly ilat bilen söwda edipdirler we olara çozupdyrlar, hanlary we imperatorlary özleriniň kagyž ýüzünde hökümdarlary hökmünde ykrar edipdirler we goňşy ýurtlaryň hökümdarlaryna harby hyzmatlary beripdirler.³¹ On sekizinji we on dokuzynjy asyrlaryň dowamynda türkmen taýpalary özlerini doly tabyn etmäge hyjuwly bolan Pars imperiýasy we Hywa hanlygy bilen üznüksiz söweşipdirler. Kem-kemden goňşy ýurtlar türkmen sebitlerini häkimiýeti astyna alypdyrlar, we türkmenleriň goňşy hökümdarlary kagyž ýüzünde ykrar etmegi has hakykata öwrülip başlapdyr. On dokuzynjy asyryň ahyrynda ärsary türkmenleri we birnäçe kiçiräk taýpalar Buhara emirliginiň golastyna geçipdir, Hywadaky çarwa ýomutlar Hywa hanlygynyň tabynlygynda bolupdyr, tekeler we günbatar ýomutlary Rus Imperiýasyna garaşly bolup, käbir ýomutlar we gökleňler bolsa Pars häkimiýetiniň astynda bolupdyrlar.³² Türkmenler öz soýuzdaşlygyny ykrar edip baran ýurtlarynyň her birinde boýun egmezek we dönüklige meýilli hasaplanypdyrlar. Olary harby ýaran hökmünde sylan hem bolsalar, olaryň hatda kagyž ýüzünde garaşly bolan ýurtlarynyň hem serhetýaka sebitlerini gul we mal üçin talamaklaryndan çekinipdirler. On dokuzynjy asyryň bir patyşa serkerdesi Buhara, Hywa, Owganystan we Pars döwletleriniň hamala özlerine tabyn bolan türkmen taýpalaryna garşy “hüşgärligini gowşadanlarynda öwezini agyr ödeýärler” diýip ýazypdyr.³³

Türkmenler bilen döwlet häkimiýetiniň arasyndaky çylşyrymly aragatnaşygy Horezm hökmünde hem tanaýan Hywa hanlygy aç-açan görkezýär. On sekizinji asyryň ikinji ýarymynda şol sebitlerde ýaşaýan ýomut türkmenleriniň köpüsi hanlyga paç töläp we harby ýörüslere gatnaşyp, özleriniň Hywa hanlygyna tabynlygyny ykrar edip başlapdyrlar. Ýöne, ýomutlaryň Hywa tabynlygy hemişe şertli

31 G. Karpov, *Ocherki po istorii turkmenii i turkmenskogo naroda* (Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşirýaty, 1940), pp. 14-15; Irons, *The Yomut Turkmen*, pp. 5-7.

32 See. Saray, *The Turkmens*, esp. chapl. 4; Irons, *The Yomut Turkmen*, p. 7.

33 Kuropatkin, *Turkmeniia i Turkmeny*, p. 32; see also. V. V. Bartold, *Istoriia turetsko-mongol'skikh narodov* (Taşkent, 1928), pp. 32-33.

bolupdyr, olaryň çarwa ýaşagy her gezek döwlet olary islemedik wezipelerine mejbur etmäge çalyşanda, rahat gaçyp gitmäge mümkinçilik döredipdir. Haçan-da öjükdirilen ýagdaýynda, olar hana hüjüm edipdirler, birnäçe gezek Hywa şäherini talapdyrlar we hökümeti agdarypdyrlar.³⁴ 1869-njy ýylda Hywa hany ýomutlar bilen şertnama baglaşypdyr, aslyýetine seredende, olary ýeňillikli aýratyn hukukly harby synpa öwrüpdir, olary ýer we suw bilen üpjün edipdir, beýleki toparlarda bolmadyk paç tölemekden boşadylmak we gul saklamak hukugy ýaly aýratynlyklary beripdir. Emma han bilen ýomutlaryň arasyndaky bu ylalaşyk uzaga çekmändir. 1873-nji ýylda ruslar hanlygy basyp alyp, Hywa goşunyň uly bölegini düzýän ýomutlary gyrypdyrlar. Ruslaryň basyp alşyndan soňra han ýomutlaryň ýgy-ýgydan bolýan gozgalaňlaryny ýatyrnak üçin rus polklaryny kömege çagyryp bilipdir.³⁵ 1909-njy ýylda rus serkerdesi Türküstanyň general-gubernatoryna hasabatynda hanyň türkmenlere bolan garaýşyny şeýle beýan edipdir:

Hywanyň türkmen taýpalaryna bolan gatnaşygy gaty özboluşly. Han olara özüne tabyn hökmünde garaman, olara durnuksyz garaşsyz halk hökmünde garaýar we olar ýakynlaşan babatynda belli bolan ähli gündogar zulumlaryny ulanyp, olara garşy gazaply söweşýär. Onuň tüýs ýürekden islegi türkmenleriň ählisi ýeke täk baş bolsady, ol bada-bat ol başy kesmegi buýurardy.³⁶

Zakaspiýniň Mary we Ahal oazislerindäki tekeler beýleki türkmen toparlaryna görä has uzak garaşsyz we döwletsiz galypdyrlar. On dokuzynjy asyryň ortalarynda tekeler parsalaryň tabyn etmeklige synanyşmalaryna garşy zygiderli söweşipdirler, käwagt bolsa umumy duşmana garşy beýleki türkmen taýpalary bilen

34 Saray, *The Turkmens*, 18; Karpov and Batser, *Khivinskie turkmeny*, pp. 20-21; Kuropatkin, *Turkmeniia i Turkmeny*, p.32.

35 Richard Pierce, *Russian Central Asia, 1867-1917: A Study in Colonial Rule* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1960), p. 33; Karpov and Batser, *Khivinskie turkmeny*, pp. 6, 23, 31, 48, 51-52; Hywa Türkmenleri barada, see also Bregel, *Khorezmskie turkmeny*; and Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924* (Cambridge: Harvard University, 1968), pp. 229-36.

36 Karpov and Batser, *Khivinskie turkmeny*, pp. 45-46.

birleşipdirler.³⁷ On dokuzynjy asyryň ikinji ýarymynda tekeler parsalara garşy yzygiderli söweşlerden ünsüni sowup, ruslardan gelyän howpa gönükmäge mejbur bolupdyrlar. Rus Imperiýasy birnäçe wagtyň içinde Orta Aziýadaky baýbalyşlaryny birsyhyly artdyrypdyr. Gazagystan, Orta Aziýanyň demirgazygyndaky sähralar on dokuzynjy asyryň başlarynda ruslar tarapyndan kem-kemden basylyp alnypdyr. 1860-njy ýyllaryň başlarynda ruslar günorta Orta Aziýanyň mes toprakly oazislerine tarap süýşüp, Kokan Hanlygyny boýun egdiripdirler (Kokan hanlygy soňundan dargapdyr) we Taşkent şäherini basyp alypdyrlar. 1860-njy ýyllaryň ahylarynda we 1870-nji ýyllaryň başlarynda türkmenleriň esli böleginiň ýaşan Hywa we Buhara sebitlerini garaşly döwletlere öwürüpdür.

Surat 2. Gara öýleriniň gapdalynda teke maşgalasy, Gökdepe etraby, on dokuzynjy asyryň ahylary ýa-da ýigriminiň asyryň başlary. (Krasnogordaky Russiýanyň Kino we Fotografiýa Resminamalarynyň Döwlet Arhiwi).

37 Saray, *The Turkmens*, pp. 56-59; V. Karpych, “Iz istorii vozniknoveniia Turkmenskoi SSR», *Turkmenovedenie*, no.10-11 (Oktýabr-Noýabr, 1928), pp. 38-39.

1869-njy ýylda Kaspiý deňziniň gündogar kenarynda rus diwiziýasy ýerleşip, geljekde Türkmenistanyň düzümine girjek Krasnowodsk şäheriniň esasyny tutupdyrlar.³⁸ Ruslaryň türkmen territoriýasyna çozup girmegi Ahal tekeleriniň üstüne eden iki uly harby ýörişi bilen tamamlanypdyr. Tekeler rus basybalýjylaryna berk gaýtawul beripdirler, ahyrynda ruslar 1881-nji ýylyň ýanwarynda Gökdepe galasynda münlerçe erkekleri, zenanlary we çagalary gyryp, ýeňşini berkidipdirler. Netijede, teke sebitleri bolan Ahal we Mary 1892-nji ýylda Türküstan general-gubernatorlygynyň düzmüne girýän Zakaspiý guberniýasy hökmünde Rus Imperiýasyna guşulyppdyr.³⁹

Ruslaryň basybalşyndan soňra Zakaspiý türkmenleriniň tejribesi bilen Buhara we Hywa türkmenleriniň tejribesi düýpgöter tapawutlanypdyr. Türküstanyň tersine Buhara we Hywa hiç haçan göni kolonial häkimiýete sezewar bolmandyr. Russiýa tabynlyk 1880-nji ýyllaryň ikinji ýarymynda Orta Aziýa demirýolunyň gurulmagynyň we rus goşunlarynyň, täjirleriniň we syýasy wekilleriniň gelmeginiň saýasynda bu iki hanlygy daşarky ykdysady we medeni täsirlere has açylyppdyr. Ruslaryň täsiri ýigriminji asyryň başlarynda Buharada we Hywada syýasy we medeni taýdan ýerli reformalaryň döremeginde hem uly rol oýnady. Emma, hemişe bolşy ýaly, ruslar öz hemaýatyndaky bu iki döwletiniň içerki işlerine goşulmakdan saklanypdyrlar. Eger-de goşulaýan ýagdaýlarynda hem, Buharada we Hywada ýerli häkimiýet gurluşyny goldamaga, syýasy we jemgyýetçilik düzgünlerine täsir edýän meseleleri çözmäge çalşypdyrlar.⁴⁰

Rus imperiýasynyň düzüji bir bölegi bolan Zakaspiýde ruslaryň bolmagy netijesinde dörän jemgyýetçilik we ykdysady üýtgeşmeler uzak möhletli häsiýete eýe bolupdyr. Patyşa döwlet gurluşy Zakaspiýini ýa-da beýleki Orta Aziýadaky ýerleri bilkastlaýyn

38 Saray, *The Turkmens*, chap. 4; Pierce, *Russian Central Asia*, pp. 22-34; Becker, *Russia's Protectorates*, pp. 26-78; Karpov, *Ocherki po istorii Turkmenii*, pp. 17-18.

39 Karpov, *Ocherki po istorii Turkmenii*, p. 22-23; Pierce, *Russian Central Asia*, pp. 40- 42; Saray, *The Turkmens*, pp. 210-12.

40 Becker, *Russia's Protectorates*, pp. xii-xiii, chap. 8-13. Ýigriminji asyryň başlarynda Buhara we Hywadaky reformalar Türkiýe we Eýrandaky liberal reformalara-da täsirini ýetiripdir. see. Becker, *Russia's Protectorates*, p. 205.

üýtgetjek bolmandyr, gaýtam tersine, ol durnuklylygy saklamaga we kolonial häkimiýete bolan gazaply garşylygyň öňüni almaga çemeleşipdir. Dolandyryjylar Türküstan general-gubernatorlygynda ýerli halkyň gozgalanýndan ätiýaç edip, Yslama çozmakdan saklanypdyr. Rus resmi wekilleri Yslam dininiň güýçli duşmanlary bolsalar-da, Yslamyň gowşakdindigine we kolonial häkimiýet ähmiýet bermedik ýagdaýynda öz-özünden ýykyljagyna ynanyrdylar. Şonuň üçin Orta Aziýadaky musulmanlara prawoslawiýe wagyz etmek gadagan bolupdyr. Russiýa ýurdy gönüden-göni dolandyрман, salgyt toplamak we adalaty oba we *wolost (etrap)* derejesine laýyklaşdyrmak üçin ýerli elitany ulanyrdy. Sebiti rus hukuk guruluşyna mejbur etmegiň ýerine, kolonial häkimiýet ýerli halkyň arasynda yslam we adat hukugyna esaslanýan kadalarynyň üsti bilen adalaty ýerine ýetiripdirler.⁴¹

Muňa garamazdan, kolonial häkimiýet Zakaspiýe düýpli özgerişler getiripdir. Rus hökümeti deň hukuklylygyň tarapdary bolan türkmenlerden täze nesilden-nesle geçýän aristokratik gatlak döredipdir. Patyşa häkimiýeti ýaşulylar maslahatyny halk sudy ýa-da "*narodnyý sud*" hökmünde resmileşdiripdir we rus dilinde "*starsina*" diýilýän aksakallara salgyt toplamagy we administratiw borçlary ýükläpdir. Patyşa häkimiýeti rus dworýanlaryna meňzeýän resmi aristokratiýa bilen işleşmegi makul bilip, her taýpanyň we tiräniň abraýly maşgalasyny nesilden-nesle geçýän "hanlar" hökmünde belläpdirler. Öz hyzmatlary üçin bu meşhur türkmenler uly ýer paýy, dolandyryjy wezipeler, ýokary aýlyk haklary we patyşa goşunynda serkerde derejeleri bilen sylaglandyrylypdyrlar. Täze hanlar Moskwa hormatlanýan myhmanlar hökmünde çagyrylypdyr, olaryň ogullary bolsa rus harby akademiýalaryna okuwa alnyrdy.

Kolonial häkimiýetde ruslar bilen tanyşmak we rus dilini bilmek güýjüň we abraýyň täze çeşmesi bolupdyr. Patyşa häkimiýeti Türkmenistanda iri ýerli dolandyryjy elitany okatmaga ýa-da

41 Adeeb Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1999), pp. 52-55, 58-61; Daniel Brower, "Islam and Ethnicity: Russian Colonial Policy in Turkestan", in *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*, ed. Daniel R. Brower we Edward J. Lazzerini (Bloomington: Indiana University Press, 1997), p.130; Karash Khan Ogly Yomut Khan, *Mestnyi sud v Zakaspiiskoi oblasti. Istoriko-kriticheskii ocherk* (Taşkent: 1922).

köpçülikleýin sowat bermeklige synanyşmandyr. Emma welin, olar az mukdarda türkmen oganlary üçin “rus-ýerli mekdebi” diýip atlandyrylýan mekdepleri döredipdirler. Bu mekdepleriň maksady “ýerli halky tagta we döwlete, rus kanunyna we häkimiýetine hormat goýma ruhunda terbiýelemek” we geljekdäki rusça gepleýän terjimeçileri, kätipleri, harby serkerdeleri we mugallymlary ýetişdirmek bolupdyr.⁴² Şäherlerde, köplenç, rus-ýerli mekdeplerde bilim alan az sanly intelligensiýa emele gelip başlapdyr. Rus häkimiýeti Zakaspiýniň demir ýol arkaly daşary ýurtlara açylmagyny we Zakaspiýniň ykdysadyýetini dünýä bazaryna baglanmagyna getiripdir. (Türküstandaky ilkinji demir ýol Zakaspiý demir ýoludyr). Öňki natural hojalyk bilen meşgullanýan daýhanlar senagat ösümlüklerini, esasan hem pagtany ýetişdirip başlapdyrlar. Bu syýasatyň netijesinde täze jemgyýetçilik gatlaklary, şol sanda iri ýer eýeleri we täjirleri döräpdir.⁴³

Rus kolonial häkimiýeti Orta Aziýada asyl şeýere hakynda täze ýörelgäniň, aýratyn-da adamzadyň dürli dillerde gürleýän etnik toparlara bölünýändigini hakyndaky düşüňjäniň ýaýramagynda uly rol oýnapdyr. Adaty bolşy ýaly, Rus Imperiýasy öz golastyndakylary dinine görä toparlara bölüpdür. Ruslarda şahsyň asly urug şeýeresine we dile bagly bolman, esasan hem Rus Prawoslaw dinine ynanjyna bagly bolupdyr. Rus imperiýasyndaky musulmanlar *inorodtsy (gelmişek)* hökmünde aýratynlaşdyrlypdyr, bu adalga on ýedinji asyrdan patyşanyň hristiýan bolmadyk raýatlygyny beýan etmekligi üçin ýüze çykypdyr.⁴⁴ On dokuzynjy asyryň ahylarynda şol döwürde

42 Karpuch, “Revoliutsionnyi put’ Turkmenistana”, p. 9; Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform*, pp. 67-68; RGASPI, f. 62, op.2, d.286, ll.165-66; B.A.Hojakulyýewa, “Russko-tuzemnye shkoly v Zakaspiiskoi oblasti (konets XIX-nachalo XX v.)” *Izvestiia Akademii Nauk TSSR, sierra obshchestvennyh nauk*, no.4 (1995): 13, 18. See also. B.A.Hojakulyýewa, *Turkmenskaia natsional’naia intelligentsia v kontse XIX-nachale XX v.* (Aşgabat: Ylym, 1995).

43 Karpuch, “Revoliutsionnyi put’ Turkmenistana”, p.10; Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform*, pp.61-65.

44 Michael Khodarkovsky, *Ignoble Savages and Unfaithful Subjects: Constructing Non-Christian Identities in Early Modern Russia*, Brower and Lazzarini, *Russia’s Orient*, pp. 9, 15; John Willard Slocum, “The Boundaries of National Identity: Religion, Language, and Nationality Politics in Late Imperial Russia” (Ph.D.dissertation, University of Chicago 1993), p. 54.

Ýewropada giňişleýin ýaýran etnolingwistik milletparazçylyk düşünjesiniň täsiriniň astynda galan rus häkimiýeti dile we jynsa ilat toparlaryny tapawutlandyrmagyň esasy ölçegi hökmünde garap başlapdyrlar.⁴⁵ Kolonial dolandyryjylar Orta Aziýanyň ýerli halkyny etnik aýratynlyklary boýunça toparlara bölmäge çalyşýan etnograflaryň işlerini goldapdyrlar. Bu rus alymlary fiziki görnüşi, dili, asyl şejeresini we beýleki ölçegleri ulanyp, ilaty aýry “halklara” bölüpdirlir we olaryň dogabitdi we asyl aýratynlyklarynyň bardygyny çaklapdyrlar.⁴⁶

Şeýle hem Patyşa kolonizatorlary Orta Aziýa halklaryny biri-birinden administratiw-territorial taýdan hem bölüp aýryp başlapdyrlar, bu bolsa türkmenlere uly täsirini ýetiripdir. Orta Aziýa türkmenleriniň aglaba köpüsiniň ýaşaýan Zakaspiý sebiti fiziki taýdan Türküstanyň beýleki böleginden garaşly döwletler bolan Buhara we Hywanyň gatyşmagy netijesinde aýrylypdyr. Ruslar Türküstanyň beýleki ýerlerinde Yslam şertlerine esaslanýan, Zakaspiýde bolsa taýpalaryň adat hukugyna esaslanýan sud gurluşly aýry administrasiýa döredipdirler. Türkmenlere bolan bu aýratyn gatnaşyk Türküstan kolonial häkimiýetiniň oturymly we şäher musulmanlarynyň dini “fanatizminden” çarwalary gorap saklamaly diýen düşünjesinden ýüze çykypdyr.⁴⁷ Bu çäreleriniň netijeleriniň biri hem Türküstanyň beýleki esasy oturymly sebitleri bilen türkmenleriň arasyndaky tapawudy kanunlaşdyrmak bolupdyr.

Ýigriminji asyryň başlarynda türkmenleriň dil we territoriýa bagly

45 Slocum, “Boundaries of National Identity”, pp. 3-6; Brower, “Islam and Ethnicity”, pp. 115-16, 122-30.

46 Brower, “Islam and Ethnicity”, pp. 122, 124-28; see also. Peter Holquist, “To Count, to Extract, to Exterminate: Population Statistics and Population Politics in Late Imperial and Soviet Russia», in *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*, ed. Ronald G. Suny and Terry Martin (Oxford: Oxford University Press, 2001), pp. 115-16. Ilat sanawynda dil görnüşleriniň ulanylyşy, see. Henning Bauer, Andreas Kappeler, and Brigitte Roth, eds. *Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897. Band A: Quellenkritische Dokumentation und Datenhandbuch* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1991) pp. 137-51.

47 Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform*, pp. 54-55. Türküstanyň beýleki böleklerinden tapawutlykda Zakaspiýde ýerli ýolbaşçylar oba ilaty tarapyndan saýlanman etrap dolandyryjysy tarapyndan bellenipdir. Pierce, *Russian Central Asia*, pp. 85-86, 304.

asyl şejere düşünjesi diňe rus häkimiýetiniň netijesi bolman, eýsem Orta Aziýada täze ýerli intellektual we medeni pikirleriň ýüze çykmagy bilen berkäpdir. Olaryň iň esasyalarynyň biri bolsa jadid hereketiniň ýokary göterlişi bolupdyr. Ýigriminji asyryň başlarynda Jadidler ady bilen belli bolan musulman reformatorlary asyl şejere baradaky adaty, dini we jemgyýetçilik düşünjelerini soraglap başlapdyrlar. Orta Aziýadaky jadidler hem musulman dünýäsiniň beýleki ýerlerindäki reformatorlar ýaly, Ýewropa kolonializmine we döwrebaplygyň çagyryşlaryna garşy durmak üçin öz jemgyýetlerini özgertme zerurlygyndan ynjalyksyz bolupdyrlar. Olar çagalara arap we pars dillerindäki dini tekstleri ýat tutdurmaklygyň ýerine taryh we takyk ugurlar ýaly dünýewi dersleri öz içine alýan ene dilinde döwrebap bilim sistemasyny gurmaklyga çagyrypdyrlar.

Osman Imperiýasynyň Ýaş Türk milletparazlarynyň pikirleriniň täsiri astynda Orta Aziýanyň jadidleri hem dil we territorial millilik barada has dünýewi düşünjeleri wagyz etmäge başlapdyrlar.⁴⁸ Emma Ýaş Türkler ähli türki halklaryň Osmanly türkçesini umumy dil (lingwa-franka) hökmünde ulanmaklarynyň tarapdary bolan bolsalar, Orta Aziýanyň jadidleri onuň ýerine umumy Orta Aziýa türki dilini döretmäge çemeleşipdirler. Birleşen Türki (pantürkizm) döwletine derek olar umumy Orta Aziýa Türk medeniýetine esaslanýan territoriýasy we dili bolan Türküstan milletini göz önüne tutupdyrlar.⁴⁹

Käbir türkmenler jadidleriň aslyň dil bilen baglylygy baradaky pikirini kabul edipdirler, ýöne olar umumy türki edebi dilini we ähli halklary öz içine alýan Türküstan Milli Döwletini gurma mümkinçiligini ret edipdirler. Adib Halidiň (Adeeb Khalid) aýtmagyna görä, jadidler şäherli bolupdyr we olaryň köpüsi Türküstanyň we Buharanyň üç sany merkezi etraplarynda – Syr

48 Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform*, pp. 1-11; Hisao Komatsu, “The Evolution of Group Identity among Bukharan Intellectuals in 1911-1928: An Overview», *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* no.47 (1989): 122-23.

49 Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform*, pp. 209-15. Khalid Halid patyşa häkimiýetiniň soňky ýyllarynda Orta Aziýadaky asyl şejere baradaky düşünjäniň özgerişi barada örän täsin hasabat berýär. See also. Seymour Becker, “National Consciousness and the Politics of the Bukhara People’s Conciliar Republic», in *The Nationality Question in Soviet Central Asia*, ed. Edward Allworth (New York: Praeger, 1973), p. 161.

Derýa, Fergana we Samarkandda ýaşapdyrlar. Olaryň umumy Türküstan dili hökmünde göz öňüne tutýan dilleri aslynda soňlugy bilen özbek edebi diline ýakyn bolan Çagataý edebi dili bolupdyr. Olaryň nygtamagyna görä, Türküstanyň aslynyň ep-esli bölegi Orta Aziýanyň oturymly halkynyň medeniýetine esaslanypdyr. Türkmenleriň köpüsi jadid hereketiniň maksatlaryndan geografik we medeni taýdan uzak bolupdyrlar. Olar Orta Aziýanyň şäher medeni merkezlerinden uzakda ýaşapdylar, oturymly ilatyňkydan tapawutlanýan Günbatar Türki şiwesinde gepläpdirler, şeýle hem birnäçe çarwa we “taýpa” aýratynlyklaryny özüde jemleýän köpçülikleýin ýaşaýşy alyp barypdyrlar. Üstesine-de, olar öz asyllarynyň beýleki orta aziýalylardan tapawutlanýandygyna ynanypdyrlar. Netijede, olar özlerini jadidleriň Türküstan halky hakyndaky garaýyşlaryndan daşda duýupdyrlar.⁵⁰ Edil Orta Aziýanyň jadidleriniň Stambulyň goýan umumy Türkilik düşünjesini ret edişleri ýaly, türkmenler hem öz asyl şejeresiniň has uly umumy Türküstan şejeresine goşulmagyny soralarda gaharlanypdyrlar. Meselem, türkmen dilçisi (lingwist) Muhammet Geldiýew Buharadaky dini mekdeplerde bilim alypdyr we soňra Ufadaky jadid *medresesinde* döwrebap dünýewi bilim alyp, türkmen bolmadyk tatar, gazak we beýleki talyplar bilen birlikde okapdyr. Emma onuň edinen tejiribesi ony Türk birligi işine gönükdirmäge derek onuň türkmençilik özboluşlylygyny has hem berkiden bolsa gerek. Sowet zamanasynda Geldiýew türkmen diliniň aýratyn bir dil bolmagyny güýçli depginde öňe süren şahsyýet bolupdyr.⁵¹

Birinji jahan urşunyň başlamagy bilen tutaşan söweş we rewolýusiýa eýýamy türkmenler we beýleki orta aziýalylar üçin uly betbagtçylyk bolupdyr. Olar ençeme ýyllap ýerli halkyň köpüsine düşnüksiz bolan uzakdaky syýasy wakalaryň netijesinde

50 Gazaklar we Gyrgyzlar hem Orta Aziýanyň *jadid* garaýyşlaryndan aýrylypdyr. Adeb Khalid, “The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Tsarist Central Asia», (Ph.D.dissertation, University of Wisconsin at Madison, 1993), pp. 252-53; Adeb Khalid, “Nationalizing the Revolution in Central Asia: The Transformation of Jadidism», in Suny and Martin, *State of Nations*, pp. 156-59. Buhara jadidleri barada, see also Becker, *Russia’s Protectorates*, pp. 205-9.

51 Täçmyradowyň, “Muhammet Geldiýewiň ömri we döredijiligi” atly eseri (Aşgabat, 1989), sah. 14-15.

dörän syýasy özgerişler, açlyk we sütem bilen garşylaşypdyrlar. Ykdysady ýagdaýyň erbetleşmegi bilen birlikde 1916-njy ýylda iki hadysa türkmen sebitinde gytçylygyň döremegine getirdi. Şol ýylyň başynda Muhammet Gurban Jüneýit hanyň baştutanlyk etmeginde Hywa türkmenleri Hywa döwletine garşy häli-şindi bolýan gozgalaňlardan birini turuzypdyrlar. Rus goşunlary hana gozgalaňy ýatyrmaklyga kömek edipdirler we onuň dowamynda köp sanly ýomutlary öldüripdirler.⁵² 1916-njy ýylyň tomusynda käbir türkmenler imperiýa häkimiýetiniň ýerli işçileri urşda gulluk etmek üçin zähmet batalonlaryna äkitmäge synaşmalaryna garşy Orta Aziýanyň köpçülikleýin gozgalaňyna goşulypdyrlar. (Öň ýerli halk harby gullugyň islendik görnüşinden azat edilendi). Teke sebitleri bolan Ahal we Maryda işçileri parahatçylyk bilen toplapdyrlar, emma beýleki türkmenler, ylaýta-da Zakaspiýniň günbataryndaky ýomut çarwalary gazaply garşylyk görkezipdirler. Patyşa häkimiýetiniň zabun jezalandyrmalary köpçülikleýin gyrgynçylygy, talaňçylygy we çarwa düşelgelerini ýakmaklygy öz içine alypdyr, köp türkmen çarwalary rus döwletiniň zorlamalaryndan goranmak üçin Persiýa gaçypdyrlar.⁵³

Uruş döwri patyşa häkimiýetiniň zabunlygy köp türkmenleri gazaba mündüripdir. Rus Imperiýa Döwletinden uzaklaşyp, olar 1917-nji ýylyň martynda (köne rus senenamasyna görä 1917-nji ýylyň fewraly) Petrograddaky patyşa hökümetiniň rewolýusion agdarylşygyny goldapdyrlar. Syýasatdan habardar bolan türkmenler Wagtlaýyn liberal Döwletiň hökümet başyna gelmegi ýerli halklaryň hukugyny has sylaýan döwleti döreder öýdüpdirler. Bu babatda olar hem Orta Aziýanyň beýleki ýaşajylary ýaly, liberal we konstitusionalist hökümetiň gurulmagynyň sebite demokratiýa we esli derejede özbaşdaklygy getirjekdigine ynanyapdyrlar.⁵⁴

52 Edward Allworth, ed., *Central Asia: 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview*, 3-d ed. Durham, NC: Duke University Press, 1994), p. 210.

53 Karpuch, "Revoliutsionnyi put' Turkmenistana", pp. 11-12; Pierce, *Russian Central Asia*, pp. 286-89; Karash-khan Ogly Yomutskii, "Turkmeny i revoliutsiia: Desiat' let tomu nazad v Turkmenii», pt. 1, *Turknienedenie*, no.1 (Sentýabr 1927): pp. 12-15.

54 Yomutskii, "Turkmeny i revoliutsiia», pt.1, p. 15; Adeeb Khalid, "Tashkent 1917: Muslim Politics in Revolutionary Turkestan», *Slavic Review* 55, no. 2 (Tomus 1996):276-78.

Emma, edil Orta Aziýanyň beýleki halkalary ýaly, ýerli ruslaryň oturymly ilata bolan gatnaşygynda özleriniň üstünlikli derejesini saklamak üçin ellerinden gelenini etjekdiklerine türkmenler hem göz ýetiripdiler. Russiýada bolşy ýaly, Orta Aziýada hem 1917-nji ýylyň noýabrynda köne häkimiýetiň agdarylan we Bolşwikleriň hökümete geçen döwri “iki häkimiýetlilik” hökmünde häsiýetlendirilip, Wagtlaýyn hökümetiň liberal organlary häkimiýeti işçi we daýhan wekillerinden ybarat has radikal sowetiň (geňeşiň) arasynda bölüpdirler. Türküstanda syýasy häkimiýet liberal Türküstan Komiteti we sosialistik Taşkent Sowetiniň arasynda bölünipdir. Türküstandaky iki häkimiýetli gurluşyň her iki tarapynda hem ruslar agdyklyk edipdir we olaryň ýerli halky hakyky syýasy hökümetden aýyrmaga bolan karary kesgitli bolupdyr. Petrograddaky Wagtlaýyn Hökümetiň oturymly türküstanlylar babatynda doly we deňhukukly raýatlylyga çagyrmagyna garamazdan, ýerli edaralar şäherlerde diňe ýewropaly ilata hyzmat etmäge höwesli ýalydy. Türküstanda 1917-nji ýylyň noýabrynda Bolşewikleriň häkimiýete geçmeginden soň hem hökümetde musulman däller agdyklyk edipdir, aslynda, noýabryň ortalarynda Taşkentde geçen Sowetleriň üçünji Gurultaýynda musulmanlaryň hökümet wezipelerinde işlemeklerine garşy ses beripdirler. Täze Sowet hökümeti ýerli halky aýyrmaklaryny synpy düşünjeler bilen aklap, ýerli halkyň arasynda işçileriň ýokdugyny delil getiripdir.⁵⁵

Orta Aziýanyň ýaşajylary özleriniň syýasy hukuksyzlygyna garşy birnäçe gezek toplanmaga çalşypdyrlar. 1917-njii ýylyň aprel, sentýabr we noýabr aýlarynda Taşkentde geçirilen Türküstan musulmanlarynyň Gurultaýlarynda wekiller Russiýa döwletiniň düzmündäki Musulmanlaryň özbaşdaklygyny we ýerli hökümeti talap edipdirler. 1917-nji ýylyň dekabryň aýynyň başlarynda wekiller Dördünji Adatdan Daşary Musulman Gurultaýyna Kokand şäherinde Türküstanyň özbaşdaklygyny ygylan etmek we Musulman

55 Becker, *Russia's Protectorates*, pp. 239-40; Yomutskii, “Turkmeny i revolutsiia», pt. 1, pp. 15-17; Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform*, pp. 246-51; Khalid, “Tashkent 1917», pp. 276-80, 292; Aleksander Park, *Bolshevism in Turkestan, 1917-1927* (New York: Columbia University Press, 1957), pp. 12-23; Sh. Taşliýew, *Grazhdanskaia voina i angliiskaia voennaia interventsia v Turkmenistane* (Aşgabat: Türkmenistan, 1974), pp. 30-31; Allworth, *Central Asia*, p. 225.

Döwletini gurmak üçin toplanypdyrlar.⁵⁶ Zakaspiý türkmenleri hem Bolşewikler häkimiýet başyna geçenden soň birmeňzeş tagallalary alyp barypdyrlar, umumy-türkmen gurultaýyny ýygnapdyrlar we öz wekillerini Kokand döwletine ýollapdyrlar. Türkmen ýolbaşçylary türkmenleriň köpüsiniň ýaşaýan obalaryny dolandyrýan özbaşdak türkmen döwletini gurmagy we ruslaryň agdyklyk edýän şäherlerini bolsa ruslaryň dolandyrmagyny teklipl edipdirler. Emma türkmenleriň we Orta Aziýanyň beýleki halklarynyň özbaşdak ýerli döwlet gurmaga synanşyklary basylyp ýatyrylypdyr. Kokand Hökümeti 1918-nji ýylyň 14-nji fewralynda Gyzył goşunyň hüjüm etmegi bilen ýok edilip, münlerçe musulman öldürilipdir we Kokand şäheri ýykylypdyr. Edil şonuň ýaly, türkmenleriň özbaşdaklyk ugrundaky hereketleri hem basylyp ýatyrylypdyr. 1918-nji ýylyň fewralynda türkmen gurultaýy patyşa häkimiýeti döwründen galan türkmen atly goşunlaryna esaslanýan Milli goşunyny döretmekçi bolanda, Gyzył goşunyň otrýadlary hereketi basyp ýatyrmak üçin Taşkentden gelipdirler.⁵⁷

1917-nji ýylda Türküstany gursap alan ýiti açlyk ýerli halk bilen ýewropaly göçme ilatyň arasyndaky dartgynlygy has hem öjükdiripdir. Galla ýetmezçiligi hasylyň pesligi, ýerli daýhanlaryň pagta ekimine geçmegi, Russiýadan gallanyň az ugradylmagy we 1916-njy ýyldaky gozgalaňdan ýüze çykan sargyn ýaly birnäçe faktorlar sebäpli ýüze çykypdyr. Azyk harytlary bilen üpjünçilik meselesi Graždanlyk Urşy döwründe Türküstan bilen Russiýanyň arasynda demirýol gatnawy kesilende has hem ýitileşipdir. Ýene-de ähli azap ýerli halkyň üstüne düşüpdür, ýaşaýyş üçin söweş ýewropalylary türküstanylara garşy goýupdyr. Ruslaryň agdyklyk edýän döwlet edaralary gyt bolan gallany şäher ilaty üçin

56 Park, *Bolshevism in Turkestan*, pp. 14-21; Allworth, *Central Asia*, pp. 217-21. Adeeb Khalid nygtamagyna görä, Kokand döwletiniň gurulmagy edil Musulmanlar bilen Rruslaryň arasyndaky dawa bilen deň derejede liberal we konserwatiw Musulmanlaryň arasynda hem dartgynlyk döredipdir. Khalid, "Tashkent 1917", pp. 292-94.

57 Karpuch, "Revolutsionnyi put' Turkmenistana", pp. 13-14; Park, *Bolshevism in Turkestan*, pp. 13-24; Yomutskii, "Turkmeny i revolutsiia», pt.1, pp. 16-17.

saklapdyrlar, ýerli halk bolsa öz günlerini özleri görmeli bolupdyr.⁵⁸

Graždanlyk Urşunyň 1918-1920-nji ýyllarynda, ýaňy dörän Sowet Hökümeti ägirt köp sanly syýasy duşmanlary bilen aýakda galmak üçin söweşýän döwri Orta Aziýa üçin uly syýasy özgerişleriň döwri bolupdyr. Ak goşun tarapyndan Russiýadan fiziki taýdan kesilen Sowet Hökümeti Taşkentde öz häkimiýetiniň ýerli meseleleri bilen garşylaşypdyr. Olaryň has çynlakaýy Zakaspiýde ýüze çykypdyr. 1918-nji ýylyň iýulynda Sosialist Rewolýusionerleriň baştutanlygynda gozgalaňçylar topary (hökümetde Bolşewikleriň monopoliýasyndan nägile bäsdeş sosialist partiýa) Aşgabatdaky Bolşewik hökümetini agdaryp, Bolşewik komissarlarynyň köpüsini öldüripdirler we aralyk sosialistik hökümet esaslandyrypdyrlar. Gyzył Goşunyň Zakaspiýde Bolşewik hökümetini dikeltme niýetleri bilen garşylaşan gozgalaňçylar goňşy Eýrandaky Britan komandowaniýesine harby ýardam üçin ýüz tutupdyrlar. Bir ýyldan gowrak söweşiň soňunda Bolşewikler 1920-nji ýylyň başynda Zakaspiýni yzyna alypdyrlar.⁵⁹ Russiýada dörän bu agdarlyşyklara syýasy söweşlere gatnaşan ýewropalylar baştutanlyk edipdirler, muňa garamazdan, türkmenler bu dawalara iki tarapdan hem garyşdyrlypdyr. Käbiri bolsa 1918-nji ýylda Bolşewikleriň agdarylmagyna begenipdir we gozgalaňçy hökümete özleriniň harby hyzmatlaryny hödürläpdir. Ak gozgalaňçylary goldaýanlaryň hataryna birnäçe garaşylmadyk anti-Bolşewik toparlar giripdir, olara sosialist rewolýusionerler, ermeni milletparazlar, rus monarhistleri, teke söweşijileri we Hywa ýomutlarynyň ýolbaşçysy Jüneýit Hanyň tarapdarlary degişli bolupdyr.⁶⁰ Beýleki türkmenler bolsa Gyzył Goşunda gulluk edip ýa-da Bolşewikleriň Partiýasyna goşulyp

58 Marco Buttino, "Politics and Social Conflict during a Famine: Turkestan Immediately after the Revolution», in *In a Collapsing Empire: Underdevelopment, Ethnic Conflicts, and Nationalisms in the Soviet Union*, ed. Marco Buttino (Milan: Fond Giangiacomo Feltrinelli, 1993), pp. 257-58; Yomutskii, "Turkmeny i revolutsiia», pt.1, p. 18; Becker, *Russia's Protectorates*, p. 273.

59 I. G. Ivanchenko. "Pravda i domysli ob odnoi neordinarnoi lichnosti (shtrikhi k politicheskomu portretu Khadjimurada Khodjamuradova)" *Izvestiia Akademii Nauk TSSR*, no.1 (1991): 38-41; Park, *Bolshevism in Turkestan*, pp. 26-29.

60 I. G. Ivanchenko, "Pravda i domysli" pp. 38-39; Karpuch, "Revolutsionnyi put' Turkmenistana", p. 14; Park, *Bolshevism in Turkestan*, pp. 26-30.

Bolşewikleri goldapdyrlar. Mukdarynyň azlygyna garamazdan, bu Gyzyly türkmenler Sowet Türkmenistanyň irki syýasy we medeni ösüşinde ägirt uly rol oýnapdyrlar.

Emma türkmenleriň köpüsi dawalara we dürli taraplaryň nämäden ybaratdygyna düşünmändirler. Rus bilimini alan türkmen alymy Karaşhan Ýomutskiýniň aýtmagyna görä, Graždanlyk Urşunyň “Bolşewoýlary” (Bolşewikleri) “Menşewoýlara” (Menşewiklere) garşy öjükdirendigi hakynda sada türkmenleriň az-owlak we, köplenç, takyk däl pikirleri bolupdyr. Üstesine-de, olar bu adalgalaryň manysyna hiç hili düşünmändiler: “Käbirleri “Bolşewoýlary” ruslary basyp alan we olar bilen söweşýän aýry millettir öýden bolsa, beýlekiler “Bolşewoýlaryň” we “Menşewoýlaryň” rus-bolmadyk toparlar bolup, olaryň häkimiýet üçin söweşýändiklerini pikir edipdirler.”⁶¹ Ak we Gyzyly goşuna Zakaspiýden täze alynan esgerler, köplenç, öýsüz we açlyk çekýänlerden ybarat bolup, olar ideologiýa däl-de, ykdysady sebäpler üçin gulluk edipdirler. Bir türkmen esgeriniň aýdyşy ýaly, “Men Ak Gwardiýaçylara goşulanymyň sebäbi olar ädik berýärdi, Gyzyly Goşun bolsa berenok.”⁶² Türkmenleriň köpüsi üçin Graždanlyk Urşy üznüksiz ejir zamany bolupdyr. Dawa edýän ähli taraplar oba ilatyny talapdyrlar we ezipdirler. Açlyk we uruş ägirt uly möçberde demografik betbagyçlyga getiripdir, çünki 1915-1920 ýyllarda Türküstanyň ýerli halky 25 göterim azalypdyr. Türkmenleriň köpüsi ahyrzamandan öň soňky günlerini ýaşaýandyklaryna ynanydyrlar. Olar ýewropalylaryň jemlenen şäherlerinden we demir ýol ugurlaryndan gaçyp, çöle çekilipdirler we öz maşgalalaryny, emlägini özara söweşýän nebsewür taraplardan gizläpdirler.⁶³

Rewolýusiýa hadysalary imperiýa döwründe formal gaşsyzlyklaryndan we şertli özbaşdaklykdan peýdalanan Hywa bilen Buharany hem aladalandyrypdyr. Öňki patyşa howandarlygyndaky

61 Yomutskii, “Turkmeny i revolutsiia: Desiat’ let tomu nazad v Turkmenii” pt.2, *Turkmenovedenie*, no. 2-3 (Oktýabr-Noýabr) 1927, p. 17.

62 Ibid., pp. 15-16.

63 Buttino, “Politics and Social Conflict», pp. 257-58, 264-65; Marco Buttino, “Study of the Economic Crisis and Depopulation in Turkestan, 1917-1920” *Central Asian Survey* 9, no. 4 (1990); 59-62; Yomutskii, “Turkmeny i revolutsiia», pt. 2, p. 18.

döwletleriň ikisinde hem kiçiräk kämilleşen intelligensiýa bar bolup, olar syýasy we jemgyýetçilik özgerişleri geçirmek üçin jan edipdirler. Bu reformatorlaryň käbiri konserwatiw duşmanlara we adaty syýasy gurluşa garşy Sowet häkimiýetine meýletin goşulmaga razy bolupdyrlar. Hywa hanlygy konserwatorlaryň we reformatorlaryň arasyndaky dartgynlyk bilen birlikde oturymly Özbekler bilen çarwa türkmen taýpalarynyň arasyndaky könedan gelýän duşmançylykdan hem kösenipdir. Bu dawa 1918-nji ýylda täzeden hyjuwlanypdyr, Jüneyit hanyň baştutanlygynda türkmenler Hywany basyp alyp we hany öldürüp, öz hökümetini gurupdyrlar. Jadidler tarapyndan ugrukdyrylan Özbek intelligensiýa topary “Ýaş Hywalylar” atly partiýa döredip, Gyzyl Goşundan kömek sorapdyrlar, olar bolsa öz gezeginde 1920-nji ýylda türkmenleri kowup çykaryp, Hywany Sowet Halk respublikasy diýip yglan edipdir. Buharada bolsa emir tarapyndan yzarlanýan jadidler “Ýaş Buharalylar” atly syýasy partiýa döredipdirler. Bu partiýanyň pro-Bolşewik ganaty bolsa Gyzyl Goşunyň goldawyny özleriniň garşydaşlary konserwatiw musulmanlara garşy ulanypdyr. 1918-nji ýylyň martynda şowsuz synanşyklaryndan soňra Ýaş Buharalylar we olaryň Bolşewik raýdaşlary 1920-nji ýylyň ahylarynda emiri agdarmagy başarypdyrlar. Buhara 1920-nji ýylyň oktyabrynda Halk respublikasy diýip yglan edilipdir.⁶⁴ Iki respublika hem kagyz ýüzünde garaşsyz döwlet bolupdyr, emma hakyky iş ýüzünde Moskwa boýun egipdir, olaryň ikisinde-de türkmenler aýrybaşga we özhäsiýetli az sanly halk bolup galypdyrlar.

Uruş we rewolýusiýa garjaşyklygynyň içinde Bolşewikler Orta Aziýadaky häkimiýetini berkitmeklige päsgel berýän ýene bir ägirt uly mesele bilen, ýagny Sowet hökümetine garşy göreşmek kararyna gelen musulman partizançylyk hereketi bilen ýüzbe-ýüz bolupdyrlar. Sowet Soýuzynda “Basmaçy” (Türkçe manysy “galtaman”) hökmünde tanalýan musulman gozgalaňçylary açlyk we ykdysady çökgünlik, ýerli musulmanlaryň deň hukuksyzlygy we köplenç, Sowet hökümetiniň ýerli halka sylagsyz we zabun

64 Park, *Bolshevism in Turkestan*, pp. 43-44, 47-48; Becker, *Russia's Protectorates*, pp. 294-95. Musulman reformatorlar we konserwatorlaryň arasyndaky dartgynlyk barada 1917, see. Khalid, “Tashkent 1917.”

gatnaşygy ýaly birnäçe sebäpler gozgalaň turuzmaga iteripdir.⁶⁵ Basmaçylaryň gozgalaň turuzmagynyň sebäbini derňän türkmen kommunisti Gaýgysyz Atabaýew gozgalaňyň Bolşewikleriň oba halkyna zabun we medeni taýdan perwaýsyz syýasatynyň netijesinde dörändigini nygtapdyr.⁶⁶ Anyk syýasy maksatnamaly agzybir hereket etme düşünjesinden uzak bolan gozgalaňçylar dagynyk we sazlaşykly hereket etmäge ukypsyz bolupdyrlar. Olaryň käbirleri Kokand hökümetiniň tarapdarlary tarapyndan, beýlekileri bolsa kapyrlardan Yslam dinini goramagy maksat edinen dini konserwatorlar tarapyndan ýeňilipdir. Türkmen Basmaçylarynyň hakyky syýasy maksatnamsy bolman, eýsem olar ýönekeý awantýurist ýa-da türkmen alymy Ýomutskiýniň aýtmagyna görä “haýsy hem bolsa bir görnüşde özleriniň närazylygyny görkezýän” adamlar bolupdyrlar. Käbir partizan toparlary aç-açan ruslara garşy bolup, diňe Sowet gornizonlaryna we rus obalaryna çozýan bolsalar, beýlekileri özleriniň şahsy hasaplary we häkimiýet hyjuwlaryny kanagatlandyrmak üçin musulman ýoldaşlaryna çozupdyrlar we talapdyrlar. Zakaspide 1924-nji ýyla çenli gozgalaňçylar dolandyryş astyna alynmandyr, beýleki sebitlerde gozgalaňlar seýrek hem bolsa köp ýyllap dowam edipdir. Ahyr soňy Sowet hökümeti Basmaçylaryň gozgalaňyny harby güýçleriň kömegi bilen ýatyrypdyr. Şol bir wagtyň özünde olar ýerli ilatyň pikirleri bilen ylalaşyp, gozgalaňçylara halkyň goldawyny hem azaldypdyr. Graždanlyk Urşy ýyllarynda Moskwadaky Bolşewik ýolbaşçylar ýerli halkyň goldawyny gazanmak üçin şol ýerdäki kommunistleriň hukuklary kemsidýän meýillerini jylawlamalydygyna we has köpräk iş alyp barmalydygyna göz ýetiripdirler. 1919-njy ýylyň ahylarynda Moskwanyň Orta Aziýadaky dolandyryş güýjüni dikeltmeginden soňra merkezi hökümet oturymly halky Sowet döwlet edaralaryna

65 Park, *Bolshevism in Turkestan*, pp. 34-42. Basmaçylar hakynda, see. Baymirza Hayit, *Basmatschi: Nationaler Kampf Turkestans in den Jahren 1917 bis 1934* (Cologne: Dreisam Verlag, 1992); Richard Lorenz, “Economic Bases of the Basmachi Movement in the Farghana Valley», Andreas Kappeler, Gerhard Simon, Georg Brunner, and Edward Allworth, eds. *Muslim Communities Reemerge: Historical Perspectives on Nationality, Politics, and Opposition in the Former Soviet Union and Yugoslavia* (Durham, NC, and London: Duke University Press, 1994), pp. 277-303.

66 Jemgyýetçilik we Syýasy Taryhyň Rus Döwlet Arhiwi (mundan beýläk – RGASPI), f. 670, op. 1, d. 11, ll. 3-4.

işe çekdirmek için ýerli wezipeli şahslardan talabyny güýçlendiripdir we ýerli ilatyň musulmançylyk duýgularyny hyjuwlandyryjak hereketleri etmezlige çemeleşipdirler.⁶⁷

Şeýle hem Bolşewikler Orta Aziýanyň ýerli halkynyň özbaşdaklyk we öz hukugyny kesgitleme talaplaryny ýüzleý kanagatlandyryp, olaryň goldawyny gazanmaga çemeleşipdirler. 1920-nji ýylyň başlarynda Bolşewikler bar güýji bilen Orta Aziýany dolandyrmaga çalyşan hem bolsalar, özleriniň millilik syýasatyny durmuşa geçirmek üçin hem ilkinji ädimlerini ädipdirler. Esasan hem türkmenleriň ýaşaýan sebitlerinde 1920-1923-nji ýyllarda geçirilen çäreler türkmen dilini we medeniýetini kämilleşdiripdir we türkmenleriň Orta Aziýanyň beýleki halklaryndan patyşa döwründäki administratiw bölünüşigini güýçlendiripdir. Türküstan respublikasynyň Zakaspiý oblastynda (welaýatynda) türkmen halkynyň agdyklyk edýändigini üçin Türkmen welaýaty diýlip üýtgedilipdir. Moskwanyň ýerli hökümeti türkmenleri ýerli partiýalara we döwlet edaralaryna işe çekmeklige çagyrypdyr. Üstesine-de, bu çäreler ilki bilen Hywa we Buhara türkmenlerine ýaýradylypdyr. Buharada 1923-nji ýylyň Oktýabrynda Çärjew we Kerki welaýatларында özüniň Merkezi Ýerine Ýetiriji Komiteti (TSIK) bolan özbaşdak türkmen guberniýasy döredilipdir. Şeýle hem Buharanyň Merkezi Ýerine Ýetiriji Komitetiniň düzümünde türkmen toparý gurulypdyr. Hywada Sowet hökümeti özüniň ýerine ýetiriji komitetiniň düzümünde etnik türkmenler üçin topar döredipdir. Taşkentdäki türkmen medeniýeti boýunça täze döredilen iş toparýna türkmen dilini standartlaşdyrmak we türkmençe okuw kitaplaryny çap etmek tabşyrylypdyr.⁶⁸

67 Yomutskii, "Turkmeny i revoliutsiia», pt.2, s.18; Park, *Bolshevism in Turkestan*, pp. 49-58; Allworth, *Central Asia*, pp. 250-53; R. Vaidanyath, *The Formation of the Central Asian Republics: A Study in Soviet Nationalities Policy, 1917-1936* (New Dehli: People's Publishing House, 1967), pp. 100-103.

68 Komatsu, "Group Identity among Bukharan Intellectuals», p. 130; Becker, "National Consciousness», pp. 164-66; B.F.Sultanbekov, ed. *Tainy natsional'noi politiki TsK RKP chetvertoe soveshchanie TsK RKP s otvetsvennymi rabotnikami natsional'nykh respublik i oblastei v g. moskve 9-12 iunia 1923 g., stenograficheskii otchet* (Moskwa: Insan, 1992); Ia. Khudayberdiyev, *Obrazovanie Kommunisticheskoi Partii Turkmenistana* (Aşgabat: Turkmenostizdat 1964), p.18; "Turkmenizatsiia sovetskogo apparata», *Turkestanskaia pravda*, Aprel 25, 1924, p. 2; A. A. Rosliakov, *Sredazburo TsK VKP: Voprosy strategii i taktiki* (Aşgabat, Türkmenistan, 1975), pp. 78-79.

1924-nji ýylda Orta Aziýanyň “milli araçäklerini kesgitlemeginiň” we Sowet Türkmen döwleti bolmagyň öňüsrasyndaky halk gadymdan galan ikuçly we çylşyrymly meseleleriň hem mirasdüşeri bolupdyr. Türkmen halky hem urug hem-de syýasy taýdan bölünen görnüşde galyndyrlar. Tire-taýpa asly umumy türkmençilik aslyndan has wajyp bolup galyndy we rus kolonial häkimiýetiniň astynda ýaşayan türkmenler bilen Hywa we Buharada ýaşayanlaryň tejribeleri düýpli tapawutlanypdyr. Gysgaça, ýeke-täk “milletçilik beýanyň” ýerine entägem birnäçe türkmençilik hekaýalary bolupdyr. Şeýle bolsa hem, patyşa hökümetiniň hem-de irki Sowet häkimiýetiniň syýasaty milli türkmen respublikasynyň döremegine ýol açypdyr. Sebite öňünçä rus häkimiýetiniň, soňra bolsa Bolşewik häkimiýetiniň etnolingwistik düşünjäni grizmegi bilen türkmenleriň urug şejeresine esaslanýan, dowam edip gelýän türkmençilik düşünjeleri has hem berkäpdir. Patyşa häkimiýeti döwründe başlan we 1920-nji ýyllaryň başlaryna çenli dowam eden Zakaspiý türkmenleriniň Türküstandan administratiw taýdan bölünip aýrylmagy territoriýa bilen baglanyşykly asyllarynyň aýrydygy babatynda duýgy oýarypdyr. Üstesine-de, rus-ýerli mekdeplerinde ene dilinde bilim berilmegi asyl şejere bilen diliň arasyndaky baglanyşygy kanunlaşdyrypdyr. Rus kolonial hökümet ýolbaşçylary bu täze pikirleri we kadalary girizen wagty türkmen jemgyýetinde uly özgerişler etmekligi meýilleşdirmändirler. Olaryň tersine, Sowet hökümeti Türkmenistanyň milli birlik we syýasy özgerişlerine has oýlanyşykly we yzygiderli görnüşde ýardam eder.